

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET 6.

# A honfoglalók műveltsége



MAGYAR ŐSTÖRTÉNET 6.

# A honfoglalók műveltsége

*Szerkesztette:*  
SUDÁR BALÁZS



HELIKON

© Szerzők, 2018

© Sudár Balázs, 2018

© Helikon Kiadó, 2018

© MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport, 2018

Illusztrációk © Boldog Zoltán, Nagy Béla, Pápai Fruzsina, 2018

Fényképek:

*Andrej Belavin, Bernert Zsolt, Bíró Bernadett, Bollók Ádám, Füredi Zoltán, Hapák József,  
Jánosi Csaba, Klima László, Mende Balázs Gusztáv, Novák László Ferenc, Petkes Zsolt,  
Retkes Tamás, Sipőcz Katalin, Somfai Kara Dávid, Sóti István, Szöllősy Gábor*

Grafika:

*Boldog Zoltán, Pápai Fruzsina*

Térképek:

*Nagy Béla*

Köszönettel tartozunk az alábbi személyeknek és intézményeknek:

*Erdélyi Napló, László Zoltán, Sóti István, Magyar Nemzeti Múzeum,  
Nagyházi Galéria és Aukciósház, Wosinsky Mór Megyei Múzeum*

[www.helikon.hu](http://www.helikon.hu)

[www.btk.mta.hu](http://www.btk.mta.hu)

# TARTALOM

**Előszó** (*Sudár Balázs*) . . . . . 8

**Nyelv** . . . . . 11

Nyelvek az eurázsiai sztyeppén (*F. Gulyás Nikolett–Gulyás Bence*) . . . 11

A magyar nyelv finnugor kapcsolatrendszere (*Szeverényi Sándor*) . . 16

A magyar nyelv kapcsolatai a honfoglalás előtt (*Sándor Klára*). . . . . 25

**Írás** . . . . . 31

Az eurázsiai sztyeppei »rovás« írások

és a székely írás (*Vásáry István*) . . . . . 31

Írástörténeti háttér . . . . . 31

A betűírások fajtái . . . . . 32

Írástechnika . . . . . 32

Az írás iránya és a betűk sorrendje . . . . . 33

Az ábécék kialakulásának történeti háttere . . . . . 33

Az eurázsiai sztyeppei »rovás« írások . . . . . 34

A székely írás eurázsiai háttere . . . . . 38

A székely írás (*Sándor Klára*) . . . . . 39

**Hatalmi jelképek** . . . . . 45

Hatalmi jelvények a sztyeppén (*Ivanics Mária*) . . . . . 45

A honfoglaló magyarok zászlaja

és az Árpád-sávok (*Körmendi Tamás*) . . . . . 46

Turul (*Sudár Balázs*) . . . . . 48

Tamga (*Ivanics Mária*) . . . . . 51

Színek a sztyeppén (*B. Szabó János*) . . . . . 52

A Hétmagyar és a hetes szám (*B. Szabó János*) . . . . . 54

**Néprajz és őstörténet** . . . . . 57

Néprajz az őstörténet kutatásában (*Paládi-Kovács Attila*) . . . . . 57

Rokon népek magyar kutatói . . . . . 66

Reguly Antal (*Tamás Ildikó*) . . . . . 66

Vámbéry Ármin (*Sárközy Miklós*) . . . . . 68

Munkácsi Bernát ( <i>Tamás Ildikó</i> )	70
Almásy György ( <i>Somfai Kara Dávid</i> )	71
<b>Mesék, mondák</b>	74
A magyar népmesekincs eredete és régi rétegei ( <i>Voigt Vilmos</i> )	74
A magyar honfoglalás mondaköre és annak utóélete ( <i>Landgraf Ildikó</i> )	80
Hun hagyomány, Attila-hagyomány ( <i>Sudár Balázs</i> )	92
A fehér ló nyomában ( <i>Dallos Edina</i> )	96
Botond ( <i>B. Szabó János</i> )	98
<b>Zene</b>	101
Énekmondás ( <i>Csáji László Koppány</i> )	101
Árpád-kori hangszerek ( <i>Sudár Balázs</i> )	106
A magyar népzene korai rétegei ( <i>Paksa Katalin</i> )	113
<b>Játékok</b>	118
Társasjátékok ( <i>Lukács Nikoletta</i> )	118
Juh-astragalos játékkockák ( <i>Lukács Nikoletta</i> )	118
Malomjáték ( <i>Lukács Nikoletta</i> )	119
Hogyan játszunk a bokacsonttal?	
Mongol <i>sagaj</i> -játékok ( <i>Füredi Zoltán</i> )	121
Sportjátékok	125
Mongol ünnepi sportjátékok ( <i>Füredi Zoltán</i> )	126
Egy török lovasjáték, a <i>dzsirit</i> ( <i>Szöllősi Gábor</i> )	130
Íjászat mint sport az Oszmán Birodalomban ( <i>Sudár Balázs</i> )	132
<b>Hítvilág</b>	134
Vallások a sztyeppén ( <i>Eördögh Balázs</i> )	134
Az orhoni feliratok világképe ( <i>Eördögh Balázs</i> )	140
Sámának Közép-Ázsiában és Szibériában ( <i>Somfai Kara Dávid</i> )	146
A sámánizmus	146
Lélekképzetek	149
A sámánszertartások eszközei	151
Szellembúcsúztatás, halotti tor	153
A magyar ősvallás kutatása ( <i>Voigt Vilmos</i> )	156

---

Táltos és boszorkány a magyar néphitben ( <i>Pócs Éva</i> ) . . . . .	160
A korai magyar hitvilág írásos emlékei ( <i>Sudár Balázs</i> ) . . . . .	168
Köemberek . . . . .	172
Köemberek ( <i>balbal</i> ) Belső-Ázsiában ( <i>Somfai Kara Dávid</i> ) . . . . .	173
Amulettek . . . . .	174
Ongonok, amulettek honfoglalás kori sírokban ( <i>Soós Rita</i> ) . . . . .	174
Balta alakú amulettek	
( <i>Zágorhidi Czigány Bertalan–Füredi Ágnes–Türk Attila</i> ) . . . . .	176
Keresztény háttérű tárgyak	
a 10–11. századi Kárpát-medencében ( <i>Langó Péter</i> ) . . . . .	178
A honfoglalás kori jelképes koponyalékelés	
( <i>Bernert Zsolt–Buzár Ágota</i> ) . . . . .	180
<b>Temetkezés</b> . . . . .	184
A honfoglalás kori temetkezések jellegzetességei ( <i>Soós Rita</i> ) . . . . .	184
Halotti szemfedők ( <i>Balogh Bodor Tekla</i> ) . . . . .	187
Fejfa, lábfa – „kopjafa” ( <i>Novák László Ferenc</i> ) . . . . .	189
Árpád sírja ( <i>Spekner Enikő</i> ) . . . . .	195
<b>Vizuális művészet</b> ( <i>Bollók Ádám</i> ) . . . . .	198
<b>Kötetünk szerzői</b> . . . . .	206

---

**Rövidítések**

B. Z. = Boldog Zoltán
M. A. = Mátéffy Attila
S. B. = Sudár Balázs
S. K. = Sándor Klára
S. K. D. = Somfai Kara Dávid
SZ. S. = Szeverényi Sándor

## ELŐSZÓ

Sorozatunk hatodik, egyben záró kötetében a honfoglalás kori magyarság műveltségének, szellemi kultúrájának nyomait igyekszünk számba venni. Minthogy egykorvolt elődeinktől nem maradtak fenn írások, valójában nem tudjuk, miről mit gondoltak, hogyan látták a körülöttük lévő világot, miben hittek, mitől féltek, mit és miért találtak szépnek.

E tabló megrajzolása persze sokakat izgatott: ősi, archaikus, meghatározó kultúránk, a kereszténység előtti világ bizsergető közelségben, mégis szinte elérhetetlen távolságban van.

Az egykori pogány élet értékelése megfordult: megvetendő helyett izgalmassá, romlatlanná, egyfajta aranykor mitikus időszakává vált. A művészet eszközeivel nagyon sokféle megjelenítése született e kornak, de bármilyen szemet gyönyörködtetőek vagy izgalmasak is ezek az elképzelések, többnyire mégis csak elképzelések.

Mihez nyúlhat egy művész, ha e kort kívánja megjeleníteni? Saját fantáziáján kívül a magyar néphagyományokhoz vagy rokon – rokonnak vélt – kultúrák jobban ismert világához. De mihez nyúlhat egy tudós? Ugyanezekhez, csak éppen sokkal nagyobb szigorúsággal és sokkal több bizonytalansággal. Mert bár ugyanúgy juhot terelt a pásztor a közelmúltban és ezer esztendővel ezelőtt is, de ki lehet biztos benne, hogy éppen ugyanúgy gondolkodtak? Az írások hiánya sajnos nagyon komoly korlát. Amink van, az a gondolatok anyagba zárt lenyomata: a temetkezési szokások, az ismert művészeti alkotások, néhány kortárs odavetett megjegyzései, sok száz évvel később papírra vetett, honfoglalás korinak vélt történetek. Ezekből kellene összerakosgatnunk azt, hogy az ősök hogyan gondolkodtak. A feladat roppant nehéz, rengeteg buktatóval jár. László Gyula például a jellegzetes, kis sírszámú temetőket családi nyughelyeknek gondolta, amelyek sajátos módon képezik le az élők társadalmát. Ma már tudjuk, hogy legalábbis nem minden esetben volt ez így: némely temetőben nem közeli rokonok feküdtek, s így a családi hierarchiára is nehéz belőlük következtetni. Nagyon óvatosnak kell tehát lennünk, ha azt



akarjuk megtudni, hogy mi is tudható valójában. A kevés információ kiegészítésért, kikerekítésért kiált, és a kísértésnek nehéz ellenállni. Különösen nehéz, ha szabadon szárnyaló – éppen ezért nehezen megragadható – gondolatokról van szó.

Kötetünkben néhány olyan témát próbálunk körbejárni, amelyekről legalább valamiféle ismerettel rendelkezünk. A korábbiakhoz hasonlóan most is a ránk maradt források jelentenek vezérfonalat, azokat próbáljuk valamiféle közegbe helyezni. A gondolatok egyik hordozója a nyelv, s bár a honfoglalás idejéről nemigen maradtak magyar nyelvű lejegyzések, a nyelv történetéről mégis sok minden tudható. Sokkal kevesebbet tudunk az írásról, amely azonban mára mégis szimbolikus értékűvé vált. Sokan és sokat foglalkoztak az ősi vallás kérdésével is. Erről csak a kereszténység szemszögéből tudjuk, hogy pogányság volt, de hogy azon belül mi is, az kevésbé ismerhető meg. Mégis: az „ősmagyar pap”, a táltos alakja új életre kelt. A honfoglalók remekművű ötvöstárgyaiba sokan láttak bele sokféle jelentést, teljes világmagyarázatot akár.



A RADIKORI HALOTTI MASZK, A KÁMA FELSŐ FOLYÁSÁNAK VIDÉKÉRŐL.

FOTÓ: ANDREJ BELAVIN

A honfoglalás és a megtelepedés időszaka, ez az oly nehezen megismerhető korszak felettébb inspiratívan hat mai világunkra. Ám minél kevesebbet tudunk – márpedig a szellemi kultúráról valójában nagyon keveset tudunk –, annál többet kell hozzátenni saját kútfőből: így kerülünk egyre messzebb a hajdanvolt valóságtól. A rovásírásos falutáblák, a neosamanizmus vagy a lovas íjászat kétségtelenül a honfoglalás korát idézik fel, jelei egy hajdanvolt világnak, a mához igazítva, kikerekítve, fogyaszthatóvá téve. A tudós – és vele az elmúlt idők iránt érdeklődő olvasó – útja sokkal keskenyebb, és éppen ellenkező irányú: valójában azt mutatja meg, hogy elődeink gondolkodásáról, világlátásáról mennyire keveset tudunk. És persze megmutathatja azt is, hogy milyen eszközöket hívhatunk segítségül ahhoz, hogy a ránk maradt morzsákat mégis egy kicsit jobban megérthessük. Sorozatunk utolsó kötetében efféle kalandozásra indulunk.



HAJFONATKORONG HENCIDA–SZERDEKHALOMRÓL. FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

## HITVILÁG

### Vallások a sztyeppén

A sztyepei nomád és a letelepedett földművelő kultúrák a nyilvánvaló különbségek és az utókor által hangsúlyozott ellentétek ellenére szervesen összekapcsolódtak, és együtt fejlődtek. A sztyepe nem volt elszigetelt, nem szorult ki a globális kulturális vérkeringésből. Sajátos életmód, s ebből következően sajátos nézőpont jellemezte, ám a kezdetektől fogva hatottak rá idegen eredetű vallási eszmék, amelyek alakították, és amelyek maguk is alakultak közegében.

A sztyeppét a történelem során olyan toleráns, új eszmékre nyitott, ugyanakkor az ősi szokásokhoz ragaszkodó hozzáállás jellemezte, amely az itt felbukkanó vallások és hiedelmek nagyfokú keveredéséhez vezetett. A különféle nézetek párhuzamosan éltek egymás mellett, egymásba folytak, miközben az eredeti vallásosság főbb jegyei megőrződtek. Egyazon közösség, de akár egyazon ember vallásossága is meríthetett több hagyományból. E rugalmasságban komoly szerepet játszott a korlátozott írásbeliség. A vallási előírások és dogmák könnyebben tudtak a helyi adottságokhoz idomulni, mint egy írásra alapuló, írástudó elit által ellenőrzött társadalomban.

Géza fejedelem „a mindenható Istennek és különféle képzelt isteneknek áldozott. Amikor főpapja emiatt szemrehányást tett neki, azt felelte: elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy megtegye.”

*Thietmar merseburgi püspök: Krónika, 10. század eleje*

„Mert maguk a magyarok, ámbár még egy részük a pogányság bilincseiben van, a mindenható Isten kegyelmének munkája által senkinek alattvalóik közül nem tiltják a megkeresztelkedést, sem a papokat nem gátolják, hogy bárhova menjenek. Hanem oly egyetértők a pogányok a keresztényekkel, és oly barátságosan vannak egymással, hogy beteljesedni látszik Ézsaiás jövődöleése: A farkas és a bárány együtt legel, az oroszlán szénát eszik”

*Pilgrim passau-i püspök levele VII. Benedek pápához, 974*

A sztyeppői vallásosság legősibb rétegét a belső keletkezésű vallási nézetek adják, amelyek a tételes vallásokkal összeolvadva, illetve a mitológiába ágyazva ma is élnek a nomád hiedelemvilágban. Ennek elsősorban samanikus jegyei kerültek előtérbe: az égistennel, szellemekkel benépesített háromosztatú világ; ugyanakkor fontos, hogy a sámánnak és a hozzá kapcsolódó jelenségeknek a szerepét sem a jelenben, sem a múltba vetítve ne értékeljük túl. A napjainkban samanizáló észak- és közép-ázsiai népek körében is megfigyelhető, hogy nem a sámán és az általa végzett szertartások állnak a vallási élet középpontjában, hanem az ősök tisztelete és a nekik szóló felajánlás. Ez a sztyeppői vallásosság legmélyebben rögzült jellegzetesége, még ha a hozzá kapcsolódó szokások és rituálék idomultak is az újonnan felbukkanó eszmékhez.



NANAJ SÁMÁN  
A 19. SZÁZAD VÉGÉN  
(ÉSZAKKELET-ÁZSIA)

Az idegen vallások térítőkön és kereskedőkön keresztül viszonylag szabadon terjedhettek a sztyeppén, de a nomád világ ezer egyéb ponton is kapcsolódott a letelepült civilizációkhoz, így vívmányai – köztük a nagy világvallások – a térítéstől függetlenül sem voltak ismeretlenek. A gyakori hódító hadjáratok és közös hadi vállalkozások mellett a nomád elit tagjai rendszeresen megfordultak a letelepedett központokban, nemegyszer ott nevelkedtek, házassági kapcsolatokat létesítettek, helyi címeket viseltek. Nemcsak hogy ismerték a helyi

„Az emléksarnokot, hogy megépítse,  
a képeket rá kifaragni, az örök követ fel-  
állítani a kínai császár embere és Csang  
szengün jött el.”

*Köl tegin sírfelirata, 732*

kultúrát, protokollt, vallási nézeteket, de mintául is szolgáltak számukra saját birodalmuk építései. Komoly presztízst jelentett a nomád udvarokban az idegen írástudók alkalmazása is, gyakran ők álltak a megtérések hátterében.

Egy új vallás felvétele legtöbbször politikai érdekekhez kapcsolódott, és csupán egy szűk vezető réteget érintett, hosszú távú megmaradásának kulcsa ugyanakkor az volt, hogy képes-e alkalmazkodni a helyi viszonyokhoz, és leszivárogni a társadalom mélyebb rétegeibe. A világvallások szinte mindegyike felbukkant, és időszakos jelentőségre tett szert, az áttörés viszont legtöbbjüknek nem sikerült.

A judaizmus, legfőképpen a vallás etnikai jellegéből fakadóan, nem tudott mélyebben meggyökeresedni. A 8. században a keresztény Bizánc és a muszlim Abbászida Kalifátus közé szorult Kazár Birodalom vezetői tértek át és – ideológiai függetlenségüket jelezve – tették államvallássá a judaizmust. A vallás felvételéhez azonban, a sztyeppére oly jellemző módon, nem kapcsolódott erőszakos térítés vagy más vallások üldözése, az iszlám és a kereszténység terjedése ez idő alatt is töretlen volt. A Kazár Birodalom eltűnésével a judaizmus visszaszorult, a ma élő zsidó vallású sztyeppei népek sem a kazárok leszármazottai, hanem a krími zsidó diaszpórából vagy annak hatására alakultak ki.

A judaizmussal párhuzamosan a sztyeppe keleti részén felbukkanó, a maga idejében világvallásnak számító manicheizmust aktív térítés és a helyi viszonyokhoz való rendkívüli alkalmazkodás jellemezte. Mindezek ellenére hosszú távon nem sikerült megmaradnia a nomád világban. A 8. század végén a mongol sztyeppét uraló Ujgur Kaganátus a kínai politikai helyzetre válaszul államvallássá tette, de a birodalom hanyatlásával háttérbe szorult, és a 11. századra eltűnt a sztyeppéről. Politikai támogatás nélkül a meglehetősen összetett filozófián alapuló vallás nem versenyezhetett az öt kiszorító, a nomád gondolkodáshoz igazított iszlámmal és buddhizmussal.

Sokkal mélyebb nyomot hagyott a kereszténység, mely bár napjainkra visszaszorult, különböző felekezetei a 6. századtól kezdve aktívak voltak a területen. Mélyebb elterjedését akadályozta, hogy

stabil egyházszervezet a folyamatosan kavargó sztyeppén nem tudott kiépülni, hatalmi legitimációra más vallások alkalmasabbnak bizonyultak, térítését pedig elsősorban szerzetesek végezték, akik sokkal kevésbé voltak rugalmasak, mint a konkurens vallásokat terjesztő lámák és dervisek. Közép-Ázsiában a mongol korig a nesztoriánus irányzat, míg az európai sztyeppén előbb a bizánci, majd a latin kereszténység hatása volt számottevő. A ferences és dominikánus rend intenzív térítői tevékenységet folytatott, nemegyszer a Magyar Királyság befolyásának kiterjesztése érdekében. Az iszlám 8. századi felbukása után évszázadokig párhuzamosan volt jelen a két vallás, s bár az Aranyhorda vezetői közül többen a kereszténységet preferálták, a 13. században Berke Kán megtérésevel az iszlám új lendületet kapott, és egy évszázad alatt uralkodóvá vált. A sztyepei vezetők iszlám felé fordulásában nagy szerepe volt annak, hogy a vallást sikerült egyeztetni a dzsingiszida hagyománynak nevezett dinasztikus renddel, amelyre évszázadokon keresztül alapozták legitimitásukat a nomád uralkodók.



MANICHEUS  
KIVÁLASZTOTTAK  
EGY KOCSÓI UJGUR  
FRESKÓN, 10. SZÁZAD

„Erről az Illésről, Marw metropolitájáról beszélnek, hogy midőn a küldő határokon belül elterülő tartományokban körutat tett, egy kiskirálytal találkozott, aki más király ellen vonult harcba. Mikor Illés hosszasan kérlete, hogy a háborútól álljon el, mondta neki: »Ha te olyan jelet tudsz nekem mutatni, aminőt az én istenem papjai mutatnak fel, hiszek a te istenedben.« A kiskirály parancsot adott a vele levő, ördögöket tisztelő papoknak; azok hívogatni kezdték az ördögöket, akiknek szolgálatában állottak, mire a levegő menten felhőkkel borult be; a szelek, dörgések és villámok sűrűn követték egymást. Akkor azonban Illés is isteni erővel mozdult meg, s a kereszt mennyei jelét téve a lázadó ördögök alkotta képzelődést elhajtotta, s az menten megszűnt. Mikor a kiskirály látta, hogy boldog Illés mit cselekedett, földre vetve magát, leborult előtte, és hívóvé lón, úgy maga, mint egész tábora. Ekkor egy folyóhoz vezette őket, mindnyájukat, papokat és diakónusokat állított részükre, majd hazájába tért vissza.”

*Anonim szír krónika a türkök egyik vezérének megtéréseéről, 644*

A sztyeppe európai részén csak a 14. században, de Közép-Ázsiában már jóval korábban az iszlám került domináns helyzetbe. A vallás az Abbászida Kalifátus katonai sikereinek köszönhetően a 8. században vetette meg a lábát a területen, a 10. századra pedig államvallássá vált a török Karahanidák birodalmában.

Az iszlám sikerének egyik kulcsa, hogy elsősorban perzsa hagyományból érkező vándorderviseken keresztül terjedt, s az általuk képviselt misztikus vallás könnyebben befogadható volt a nomádok számára, mint a dogmatikus kereszténység. Az eredeti formájában nem kevésbé dogmatikus, az élet minden mozzanatát szabályozó iszlámot az ő ideológiai rugalmasságuk tette adaptálhatóvá a nomád életvitelbe.



DERVISEK KÖZÉP-ÁZSIÁBAN. MEHMED SZIJAH KÁLEM FESTMÉNYE, 15. SZÁZAD

## Tanácsadó ének

Azoknak a szerelmeseknek, akik Isten felé fordulnak, és bűnbánatot gyakorolnak

a Mennycsországban négy forrásból folyik a serbet

Azokra a balgákra, akik nem fordulnak Isten felé, s nem gyakorolnak bűnbánatot

Szűk kősrásban kemény büntetés bánata vár

Azok a szolgák, akik megértik a Mennycsország birodalmát, gyakorolják bűnbánatot

Bűnbánatot gyakorolva érjenek Isten közelébe,

A hűrik, rabnók, szolgák, ifjak szolgáljanak nekik

Különféle ékes köntösöket öltsenek magukra.

Akik nem gyakorolnak bűnbánatot, nem távoznak e világból

Ha meghalnak, a sír büntetése vár rájuk

A végítélet napja, az ítélet hajnala nem virrad nekik

Zokogás, panasz, sírás ideje jön el nekik

Mind, ki Isten szolgája, istenhez térjen

az Istenhez nem térő balga szolgák álljanak félre

Kul Hádzse Ahmed, hol lesz a te helyed?

Éjjel nappal félek, rettegek.

*Ahmed Jeszeví verse, 11. század második fele*

A történelem azt mutatja, hogy egy vallás nomád társadalomban való megkapaszkodásának feltétele az alkalmazkodóképességen túl, hogy a hatalom – ebben a közegben mérhetetlen fontosságú – ideológiai legitimációjának eszközzé váljon. Erre a szerepre a sztyeppe keleti részén – nem kis mértékben az újbóli megtestesülések tanának köszönhetően – a buddhizmus bizonyult alkalmasnak. A buddhizmus ősidők óta jelen volt a sztyeppe határterületein, Belső-Ázsiában és Kínában, az I. Türk Kaganátus idejéből (6. század) pedig már a vallás felvételét is igazolják források. Kibontakozni azonban csak a 13. század után tudott azáltal, hogy a különféle mongol, majd mandzsu dinasztiák hatalmuk igazolásának és megerősítésének





SZAKJA PANDITA,  
AKI ELVITTE A  
MONGOLOKHOZ  
A BUDDHIZMUST  
(1181–1251)

eszközét látták benne. Az ősi hiedelmekkel keveredve a buddhizmus mélyen beágyazódott a mongol világba, amelynek köszönhetően az iszlám mellett a mai napig meghatározó vallás maradt a sztyeppén.

## Az orhoni feliratok világképe

A világvallások felvételét megelőző időszakból kevés közvetlen forrásunk maradt fenn a sztyeppe vallási nézeteire vonatkozóan. Bár következtethetünk rá a mai folklórból, a régészeti leletekből, valamint a sztyeppével szomszédos kultúrák írásos beszámolóiból, de ezek a gyakran sokatmondó források önmagukban mégis kevesek ahhoz, hogy a teljes képet rekonstruálni tudjuk belőlük. A belső keletkezésű írott források jelentő-

sége rendkívül felértékelődik ezáltal, annak ellenére, hogy csekély számuk miatt viszonylag szűk ablakot nyitnak térre és időre, jellegük szerint pedig nem vallási szövegek.

A 10. század előtt keletkezett források az *Irk Bitig*nek nevezett jóskönyvet leszámítva kivétel nélkül sírfeliratok, amelyek közül kiemelkednek a II. Türk Kaganátus vezetőinek a 8. században az Orhon folyó völgyében – a mai Mongóliában – állíttatott sztéléi. Azontúl, hogy ezek a sírfeliratok terjedelmesek, különleges jelentőségüket az adja, hogy ezeken szólal meg először a történelem folyamán egy sztyepei nép a saját nyelvén.

A nomádok ősi világképének tudományos rekonstruálása is az orhoni feliratokon alapul: a rekonstruált vallási világképet a szövegekben megjelenő égisten (*Tengri*) neve után tengrizmusnak nevezik. Bár több, egymásnak ellentmondó értelmezés is született, a megnevezés általánossá vált az ősi sztyepei hiedelemvilágra vonatkozóan.



A nyugati szak- és ismeretterjesztő irodalomban legerősebben hangoztatott nézet szerint az orhoni feliratok egy kezdetleges monoteizmust tükröznek, amelynek megjelenése összefügg a nomád társadalom szerkezeti átalakulásával (a birodalommá szerveződéssel) és a kagáni hatalom megerősödésével. Ez az 1950-es években született nézet azonban – az időközben jelentősen bővült nyelvi és történelmi ismeretek tükrében – ma már nem tartható. A feliratokban megjelenő *Tengri* – nyilvánvaló dominanciája ellenére – nem hasonlítható a monoteista vallások isteneihez, egyfelől mert szerepében és funkcióiban osztozik más szakrális entitásokkal, másfelől mert nem antropomorf természetű, sőt a szövegek alapján az is kérdéses, hogy a *tengri* szó 'égbolt' és 'isten' jelentése elválasztható-e egyáltalán.

A szövegekben megjelenő természetfeletti erők – *Tengri* (ég), *Jer* (föld), *Umaj* (női istenalak), *Iduk Jer Szub* (szakrális haza fogalom) – változó jellemzőkkel felbukkannak ugyan egyes török-mongol népek mondavilágában, azonban az eltérő társadalmi berendezkedés és életmód, valamint a közel másfél évezrednyi távolság miatt az elnevezések hasonlósága kevés ahhoz, hogy a mögöttük álló világképet automatikusan visszavetíthessük.



BÖLCS TONJUKUK  
EMLÉKOSZLOPA, 726.  
FOTÓ: SOMFAI KARA DAVID

„Mikor fent a kék ég (*Tengri*) és lent a barna föld (*Jer*) létrejött, a kettő között létrejött az ember fia. Az ember fia fölött őseim, Bumin kagán és Istemi kagán uralkodtak. Uralkodásuk közben a türk népet megszervezték, törvényét megalkották.”

*Köl tegin felirata, 732*

„Azután *Tengri* kegyelméből, mivel *kuttal* rendelkeztem, és mivel szerencsém volt, a haldokló népbe életet leheltem.”

*Köl tegin felirata, 732*

„Apám, a *sad* így fohászzkodott: Az uralkodó ne vesszen el! – mondta. – A nép ne veszítse el *kutját*.”

*Az ongi felirat, 732 után*

„Fenn *Tengri*, a szent föld-víz és nagybátyám [*Kapgan*] a kagán *kutja* nem egyezett.”

*Bilge kagán felirata, 735*

„*Tengri* így szólt: Kánt adtam neked. Elhagytad kánodat, és behódoltál [a kínaiaknak]. Mivel behódoltál, *Tengri* azt mondta: pusztulj el! Így a türk nép pusztult, enyészett és eltűnt.”

*Tonjुकuk felirata, 726 körül*

„Türk, oguz bégek és nép, halljátok: Ha fenn az ég (*Tengri*) nem szakadt le, ha lenn a föld (*Jer*) nem omlott be, türk nép, birodalmadat, törvényedet ki tette tönkre? Ki követte? Türk nép, te [magad] voltál.”

*Köl tegin felirata, 732*

A feliratok vallástörténeti elemzése során szinte kivétel nélkül a fent említett erőket helyezték fókuszba, köréjük próbálták felrajzolni az ősi világképet. Azonban ha a szövegre mint egészre tekintünk, azt látjuk, hogy nem az egyes istenek állnak a vallási gondolkodás középpontjában, hanem egy szakrális világrend, amely szabályozza a természet és a társadalom helyes működését, s amelynek felbomlásával a világ káoszba süllyed. E gondolkodás osztozik továbbá az ősi eurázsiai vallási képzetek és eredetmondák azon jellemzőjében, hogy a vallást nem egyén és transzcendens, hanem a közösség és a transzcendens viszonyában értelmezi: a népet tekinti alapegységnek, és az univerzum sorsát elválaszthatatlanul összekapcsolja annak sorsával.

A dolgok rendje szerint a népek fölött a türkök uralkodnak – „ahogy a kék ég (Tengri) fenn és a barna föld lenn” –, akiket az isteni karizmával (*kut*) rendelkező kagán vezet. Ha a kagán elveszíti karizmáját, alkalmatlanná válik az uralkodásra. Ha nem lép helyére új, karizmával rendelkező uralkodó, a rend felbomlik, a nép elveszíti kapcsolatát a transzcendenssel, s ezáltal jogát és képességét arra, hogy uralkodjon más népek felett. Pusztulni kezd, felbomlik és elenyész. Ég és föld között a kagán a kapocs, de a születés és a pusztulás nem az egyén, hanem a közösség szintjén értelmezendő. Bár a közösségi értelmezés nem idegen a monoteista vallásoktól (például a judaizmustól), a nép sorsa ebben az esetben nem egy önkényes felsőbb hatalom kezében van, hanem egy természeti rendbe illeszkedik.



Nem véletlen, hogy a Türk Kaganátus véres belső harcok árán hatalomra jutó vezetőinek sírkövei ezt a világképet közvetítik: ez a világkép nyilvánvalóan azt szolgálja, hogy a kagánok és nemzetiségük uralkodásának jogosságát igazolja. Ez a legitimációs elv nem egyedülálló Ázsiában, alapjaiban megegyezik a türkökkel szomszédos császári Kínában a hatalomutódlást évezredekig meghatározó *Égi Mandátum* elvével. Nem jelenthető ki ugyan, hogy egyszerű átvétel lenne, viszont az, hogy a két kultúra hatott egymásra, ebben a tekintetben egészen biztosra vehető. A Bilge Kagánnak és öccsének, Köl Teginnek emeltetett sztélék maguk is a császár adományaként

TÜRK OSZLOP AZ ORHON  
FOLYÓ VÖLGYÉBEN

épültek, kínai mesterek készítették őket kínai mintára, s fő oldalukra a császár nevében írt nekrológot vésték kínai nyelven.

A mongol sztyeppét uraló népek – így a türkök – története elválaszthatatlan Kínától. A folyamatos háborúskodás ellenére furcsa hatalmi egyensúly és egymásrataltság alakult ki közöttük. Kína az állandó települések híján meghódíthatatlan sztyeppé nomádjainak hadi kapacitására volt rászorulva, míg a nomád népeknek és vezetőiknek belső hatalmi pozíciójuk függött óriási mértékben a Mennyei Birodalom támogatásától és az általa biztosított kereskedelmi jogoktól. A két kultúra mélyen áthatotta egymást. Ráadásul ebben a századokon keresztül fennálló helyzetben, ahol az igények változatlanok, az országhatárok viszont definiálhatatlanok és pillanatról pillanatra változóak voltak, az uralkodók mindkét oldalon olyan rituális protokoll kialakítására törekedtek, amely legitimálja hatalmukat e hatalmas kiterjedésű ütközőzónában.

A feliratokban megjelenő világgép, az „égben született” kagáni cím, az uralkodásra jogosító isteni karizma mind olyan elemek, amelyek erős kínai párhuzamot mutatnak. A tengrizmusnak kétséget kizáróan voltak ettől független, sztyeppéi hagyományból eredő gyökerei, de ezek az évezredek kulturális érintkezés hatására idomultak a kínai mintákhoz.

Felmerül a kérdés, hogy levonhatunk-e általános következtetéseket az orhoni feliratokból, hiszen azok néhány évtizeden belül keletkeztek a sztyeppé egy sajátos kultúrájú szegletén. Bár biztosat nem állíthatunk, egyes alapmotívumok, így a szakrális és a profán összekapcsolása vagy a közösségi gondolkodás feltételezhetően általánosak voltak. Az is valószínűsíthető, hogy a nagy civilizációk vonzáskörzetében a nomád világgép általában idomult az adott kultúrához. Fontos szem előtt tartanunk ugyanakkor, hogy miként a feliratok vallásosságának középpontjában nem az egyén áll, úgy az egyén vallásosságát sem a feliratok eszmeisége határozta meg. Mivel a profán és a szakrális összekapcsolódik, tulajdonképpen minden személyes, társadalmi vagy természeti esemény vallási tartalommal telítődik. Ha azonban a feliratokban megjelenő tengrizmust a mai nyugati gondolkodásmód szerint értelmezzük, az inkább jelent politikai ideológiát, mint vallást.

## Szent fa



„Akik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak, vagy fákhöz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek” – szól Szent László király törvénye 1092 körül. Ez az utalás is bizonyítja, hogy a pogány magyaroknál egykor létezett a szent fák tisztelete, amit néprajzi párhuzamok is alátámasztanak. A szent fa hitviláguk egyik fő elemét, az életfát jelképezte. Léteztek különösen tisztelt fajfajták is – ilyen volt például keleten a nyírfa, korai kizöldülése és ezüstfehér kérge miatt –, de tiszteltek más fákat is, néha egyszerűen az erdő legnagyobb, legöregebb fáját. A magyar honfoglalás idején a Kárpát-medencében még rengeteg több száz éves, tekintélyt parancsoló faóriás lehetett (jelenleg hazánk legöregebb fája egy nagyjából 800 éves hédervári tölgyfa). A rajzon ábrázolt fa ágain áldozatként, fogadalmi ajándékként ráakasztott szalagok, fakéregből kivágott alakok, ezüstdíszek és ékszerek lógnak, körülötte pedig a földön edényekben elhelyezett ajándékok vannak. Talán hasonló „szent ligetben” került elhelyezésre valamikor a gégyényi honfoglaló ezüstcsésze is, amiben hét darab, ezüsből készült lószerszámveret volt (az ezüst szent fémnek számított; a keleten talált permi ezüstitálak is egykor szent ligetekben voltak elhelyezve).

B. Z.

## Sámánok Közép-Ázsiában és Szibériában

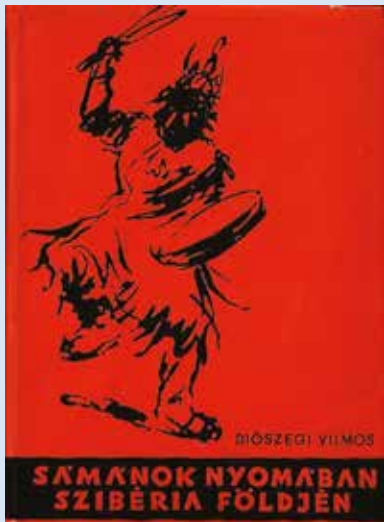
Bár a belső-ázsiai nomádok korán megismerkedtek a terjedő világvallásokkal (kereszténység, buddhizmus, iszlám), egészen napjainkig fontos szerepet játszott társadalmukban az a spiritualitás és hiedelemvilág, amely a tételes vallások elterjedése előtti korban alakult ki, s amelynek számos eleme később más vallásokkal és spirituális hagyományokkal keveredve élt tovább. Ennek a hagyományos belső-ázsiai és szibériai spiritualitásnak egyik fontos eleme az animizmus, vagyis az, hogy a minket körülvevő világot mindenféle szellemek (latinul *anima*) népesítik be (például a természet szellemei, az ősök szellemei). A nomád népek spiritualitására közösségeik társadalmi berendezkedése is rányomja bélyegét. A tajgalakó népek együttműködő klánrendszere a szellemvilágban is tükröződik, míg a pusztai nomádok hierarchikus társadalma a szellemlények közti hierarchia kialakulását segítette elő (például Tengri az égisten, Erlik pedig az alvilág ura). A másik fontos eleme a spiritualitásnak a sámánizmus jelensége.

### A sámánizmus

A sámánizmus nem valamiféle pogány vagy archaikus vallás, hanem egy spirituális jelenség: a sámán személyét és a hozzá kapcsolódó rítusokat és szokásokat összefoglaló kifejezés. Voltak-e sámánjaik a pogány magyaroknak? E kérdés megválaszolásához először is azt kell tisztázni, hogy ki a sámán?

Maga a sámán szó a Szibériát gyarmatosító oroszok írásai révén került be az európai köztudatba. A Szibériai Kánság (1490–1598) bukása után ugyanis az oroszok a 17. század során az Uráltól keletre eső területeket gyarmatosították egészen Kamcsatkáig és az Amur vidékig. Nyugat-Európába Nicolaes Wisten (1641–1717) holland utazó hozta el a sámán szót, aki 1664–1665 közt járt Szibériában. A szó egyértelműen a tunguz nyelvű népek köréből származik (evenki *samaan*). Az *š* hanggal kezdődő alak (*šamaan*) a Szim folyó – a Jenyiszej nyelvi mellékfolyója – menti evenki nyelvjárásból eredhet.

## A pogány magyarok hitvilága és Diószegi Vilmos (1923–1972)



DIÓSZEGI VILMOS: A SÁMÁNOK NYOMÁBAN  
SZIBÉRIA FÖLDJÉN. BUDAPEST, 1960

A magyarság honfoglalás előtti „pogány” hitvilágáról rendkívül hiányos ismeretekkel rendelkezünk. Diószegi Vilmos az MTA Néprajztudományi Intézetének (1968) etnológusa volt az, aki tudományos módszerekkel próbálta összehasonlítani a magyar népi hiedelmeket Szibéria őslakos népeinek spirituális hagyományaival, amelyet őt sámánhitként definiált. Diószegi eredetileg mandzsu filológiát hallgatott, és a nanajok hiedelmével foglalkozott. Amikor azonban 1957–1958-ban alkalma volt terepmunkát végezni Szibériában, a dél-szibériai térséget választotta (Szibéria és Mongólia), ahol török és mongol ajkú népek között kutatott. Diószegi Vilmos érdeklődési köre a magyar népi hitvilágról a szibériai sámánok és hagyományaik felé fordult, mert úgy gondolta, hogy ennek a megismerése segíthet a magyarok kereszténység előtti hitvilágának rekonstrukálásában.

Diószegi összesen tíz alkalommal kutathatta a dél-szibériai (észak-mongóliai) török és mongol nyelvű csoportok hitvilágát, sámánhagyományait.

- 1957. szeptember: bulagat-burjátok (Uszty-Orda járás, Irkutszk tartomány).
- 1957. szeptember: hakaszok (szagajok, Hakaszföld, Oroszország).
- 1958. június: rénpásztor tuvák (toha/tofa, Alsó-Uda járás, Irkutszk tartomány).
- 1958. augusztus: tuvák (Tozsu, Ká-hem, Csadána járások, Tuva Köztársaság).
- 1960. május: aga-burját (Dornod tartomány, Mongólia).
- 1960. június: urianhaj, darhat (Hövszögöl tartomány)
- 1960. június/július: darhat és rén-pásztor tuva (toha, Hövszögöl tartomány)
- 1960. július: hotogoid (Töv tartomány)
- 1964. augusztus–szeptember: kumandi (Krasznogorszk járás, Altaj határvidék)
- 1964. szeptember: telengitek (Kos-agas járás, Altaj Köztársaság).

S. K. D.



## A mandzsú-tunguz sámán szó alakjai és török, mongol megfelelői

Evenki	<i>samaan</i>	even	<i>hamaan</i>
Mandzsú, nanaj	<i>saman</i>	orosi és udehe	<i>sama</i>
Mongol	<i>idugan (udgan)</i>	<i>böge (böö)</i>	<i>dzsagarin (zaarin)</i>
Török	<i>kam</i>	<i>elti*</i>	



RÉNPÁSZTOR TUVÁ  
SÁMÁN A DOBJÁVAL  
(DÜNGGÜR) A SÁTRÁBAN.  
2008. BÜREN-TAJGA,  
HÖVSGÖL, MONGÓLIA.  
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

A tunguz sámán szónak a török és mongol nyelvekben is van megfelelője. Az ótörök rovásírásos emlékekben ugyan nem szerepel a *kam* szó, de a különféle ujgur-írásos manicheus szövegekben már a 9. században felbukkan. Az iszlám hatására azonban ez az elnevezés fokozatosan eltűnt a muszlim törökség nyelvéből, bár Mahmúd Kasgári és Júsuf Balaszaguní karahanida szerzők 11. század végi műveiben még szerepel. A *kamot* a kínai eredetű *bakši* 'mester' szó szorította ki, amely azonban a Szir-darjától délre énekmondót jelent, ezért ott a perzsa eredetű *porhan/pari-hwan* 'szellemhívó' alak használatos. A *kam* szó csak a „pogány” – buddhista, burhanista stb. – vallású török népek (altajkizsik, telengitek, teleutok, szagajok, tuvák, sórok, jugurok stb.) körében őrződött meg.

A mongolban a sámánokat nemük szerint megkülönböztetik. A *böge* (mai ejtése *böö*) török eredetű, és „tudóst” jelent, tiszteleti névként kerülhetett a mongolba, és részben kiszorította a régebbi *idugan* (mai ejtése *udagan/udgan*) szót. Manapság a *böö* főleg férfi, míg az *udgan* női sámánt jelent. Ugyanakkor a mongollal rokon daur nyelvben mindkét nemre a *jadgan* szót használják. A *dzsagarin* a mongolban (mai ejtése *zaarin* vagy *dzairan*)

a legmagasabb rangú sámánt jelenti, azokon a vidékeken – például a burjátok vagy a hamniganok körében –, ahol a sámánokat fokozatok szerint megkülönböztetik. A sámánokra már a *Mongolok titkos történetében* (13. század) is találunk adatot.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a sámán olyan személy, akit a szellemek választanak ki arra a feladatra, hogy a szellemvilág és egy adott közösség közt közvetítsen, ezért egyfajta szellemközvetítőnek is nevezhetjük. A kiválasztás általában fiatalon (10 és 20 éves kor között) történik, és egyfajta szellemi betegséggel jár, amikor a sámán spirituális élményeket él át, és a szellemek beavatják a velük való kapcsolatteremtés rejtelmeibe. A sámánkodásra való alkalmasságot egy úgynevezett „eredet” vagy „ős” szellem örökíti, akár apai, akár anyai ágon.

Efféle, szellemek által beavatott, és velük kommunikáló személy azonban az egész világon általános jelenség. Az igazi szibériai vagy belső-ázsiai sámán személyének a szellemekkel való kommunikáció mellett a másik meghatározója az átélt vallási élmény. A sámán a szertartás során módosult tudatállapotba kerül, amelyet transznak vagy eksztázisnak is nevezhetünk. Mircea Eliade híres művében – *A samanizmus. Az eksztázis ősi technikái* – a sámánizmust mint spirituális jelenséget definiálta, s azt is helyesen állapította meg, hogy a szibériai sámán módosult tudatállapotban egy „szellemi utazás” élményét éli át, amely szoros kapcsolatban van a belső-ázsiai és szibériai lélek- vagy szellemképzetekkel.

## Lélekképzetek

A belső-ázsiai népek (török, mongol és tunguz) úgy gondolják, hogy az emberi életet a lélek tartja fent, amely lélegzet formájában jelentkezik. Nem véletlen, hogy a magyar lélek és lélegzet szavak összefüggenek.



TUVA SÁMÁN DOBJA.  
2008. BÜREN-TAJGA,  
HÖVSGÖL, MONGÓLIA.  
FOTÓ: SOMFAI KARA DAVID

## A lélek és a lélegzik szavak összefüggése a török, mongol és mandzsu-tunguz nyelvekben

	„lélek”	„lélegzik”
török	tün	tün-
mongol	ami	amila-/amisga-
tunguz	erin	eri-
mandzsu	ergen	erge-

Van azonban egy másik „lélek”, mely a testtől és az élettől független, ezért „szabad” léleknek is szokták nevezni. Helyesebb azonban a testben lakó, de bizonyos esetekben eltávozó „egyfajta szellem” elnevezés használata.

	„szellem”
török	kut
mongol	sünesün (süne, süer, süilde)
tunguz	omi
mandzsu	fayangga

A transz vagy extázis állapotát úgy tudják kifejezni a török nyelvekben, hogy a *kut*-szellem elhagyja a testet. A mai dél-szibériai török nyelvekben a *kut* szó egyfajta tabu alá eshetett, mert különféle tabu-neveket kezdtek rá használni (például az altaj-kizsik a *jula* ’mécses’ vagy a *sus* ’fény’ szót használják), de különféle állapotait is megkülönböztették (üzüt: testből „kiszakadt” szellem).

A *kut* szónak azonban számos más értelme is van, például ’szerecsse, karizma’, amely azzal a képzetel függ össze, hogy ha a *kut* a testben van, akkor ott mindenféle jó dologra képes, de ha valamilyen okból (ijedtség vagy betegség miatt) elhagyja azt, akkor az illető megbetegszik, szerencsétlenség éri vagy meghal. A halálkor aztán a *kut* végkép elhagyja a testet. Dél-szibériai sámánoktól gyűjtött adatok egyértelműen igazolják, hogy a sámán a sámánkodás idején

a szellemét vagy „szabad” lelkét a testéből eltávolítja, amely utazást tesz a szellemvilágba, gyakran a halottak szellemének lakóhelyére, az alsó világba, amelyet Erlik (Erklig) kán szelleme ural.

A mai mongol gyakorlat ugyanakkor arra utal, hogy bár szelme a transz idején elhagyja a sámán testét (*sünesün gar-* 'kimegy a szellem'), ilyenkor nem történik utazás, hanem csak valamiféle szent erő (*onggon*), azaz szellem hatol be a testbe (*onggon oro-*). Amíg tehát a török népek a transzállapotot a *kut*-szellem kilépésével és utazásával fejezik ki, a mongolok egy másik szellem behatolásával. Ez utóbbi nem sámán-utazás, hanem úgynevezett megszállottság, ahol az illető médium lesz. Ezért a jelenlegi mongol népi spiritualításban a szellemközvetítők vallási élményét nem nevezhetjük klasszikus értelemben vett sámánizmusnak, inkább a médiumok részéről átéltszállottsági transzszak. Hogy mikor és milyen folyamat során zajlott le ez a változás, nem tudjuk, de minden bizonnyal hatottak a mongolokra azon déli népek – tibetiek, kínaiak – hagyományai, ahol szintén szellemek által megszállt médiumok a közvetítők.

### A sámánszertartások eszközei

A szibériai sámánok legfőbb révülési eszköze a dob, amely a sámán szimbolikus hatásállata: dobverővel (*tuva* és darhat *orba*, burját *toibur*) szólaltatja meg, és a segítségével utazik a szellemvilágba.



HAMNIGAN SÁMÁN  
LÓFEJES BOTTAL  
(MORIN-HORIB) RÉVÜL  
EGY SZELLEMHÍVÓ  
SZERTARTÁSON. 2007.  
HAILÁR, BELSŐ-  
MONGÓLIA, KÍNA.  
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

## A sámán dobjának elnevezései

török  
mongol  
mandzsu  
tunguz

tüngür/dünggür vagy čalig  
kenggereg vagy keče  
imčün vagy yemčün  
ungtuwun vagy nimnganki



DAUR SÁMÁN ÉS SZOLON  
(EVENKI) TANÍTVÁNYA.  
2007. HAILÁR, BELSŐ-  
MONGÓLIA, KÍNA.  
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

A tunguz és burját hagyományban a dobokat nem szokták felavatni, a sámánok a beavatásuk szintjének megfelelően kapnak dobot. Az alacsonyabb szintű sámánok csak „gyalogosan” sámánkodnak, amelyet egy mágikus bot szimbolizál (burját *morin-horib* ’lófejes bot’). A török és darhat hagyományban a dobot fel szokták avatni, ilyenkor varázsolják bele a dob gazdaszellemét (török *ege/ee*, mongol *edzen*), amelyet gyakran egy kis „arc” képében a dob fogóján is feltüntetnek. A tuva és darhat nyelvterületen is használtak sámánbotot, amelynek három ága van (tuva *üş-dayak*). Egyéb kézi révülési

eszközök is ismertek, és a sámánok néha bálványokat készítenek a szertartásaikhoz. Vannak a sámándobot helyettesítő, úgynevezett „kisebb kézi eszközök” is, amelyekkel főleg napközben sámánkodnak. Ezenkívül a burját és tunguz sámánok körében leírtak koronát (*orgoi*), álarcot (*abagaldai*) és sámánostort (*baldag*). A tuva és darhat sámánok ugyanakkor tollas sámánfejdíszeket (tuva *xam börgü*, darhat *böögün malxai*) viselnek. A sámánok tárgyaikat és bálványait szentnek tekintik, mert azokat a segítő szellemek védik, birtokolják (tuva *eeren/eelig* vagy *üdik*, mongol *onggon* vagy *sakigusun*).



ALTAJ-KIZSI SÁMÁNDÓB  
(TUNGUR) RAJZOLATA

### Szellembúcsúztatás, halotti tor

A dél-szibériai török népek szerint a „lélegzet-lélek” (*tin*) a halállal megszűnik, de a „szabad-lélek” elhagyja a testet. A „szabad-lélek” (*kut* vagy *sünezin*) még napokig a halott teste körül marad, ezért valamilyen szertartás, halotti tor keretében el kell búcsúztatni, mert könnyen démon válhat belőle, ha eltéved vagy a háznál marad. A tuvák ezt buddhista hatásra – a tibeti *bardo* 49 napos ciklusa nyomán – a 49. napon végzik. A halott lelke (*kut* vagy *üzüt*) természetesen tovább él, és a mai elképzelések szerint a halottak birodalmába távozik. A korábbi alsó világ (altaji *aldü oroon*), Erlik birodalma fokozatosan változott át buddhista hatásra pokollá (mongol *tamu*). A pokoljárásoknak gazdag irodalmuk van a buddhista népeknél, de Dél-Szibériában a sámánfolklórból is ismerjük a pokolképzeteket. A régi hagyomány szerint a sámán lelke ugyanis Erlikhez megy elkóborolt lelkek felkutatására vagy betegségdémonok megzabolázására. A sámánok „szabad-lelke” segítőszellem képében visszatér, mert egy sámánképességet örökítő eredetlélek (*tös*) kapcsolódik hozzá. Ugyanez igaz a fiatalon elhunyt gyermekekre is. A gyerekek és a sámánok testét azért temetik állványra vagy fára – és nem a földbe –, hogy szellemük könnyebben visszatérhessen.

## Sámánének

A sámánasszony Erliknek, az Alvilág urának a lányaival beszélget. Engedélyt kér tőlük, hogy beléphessen Erlikhez, egy beteg ember elszaladt lelkét (*kut*) szeretné visszakérni, amelyet *ürgen jula* néven illet. Nem kap bebocsátást.

A nehéz szenvedésről kérdezem,  
nagy kegyelmet kérek,  
a kán parancsát tudakolom,  
az elszaladt lelket keresem.  
Arany hajad hadd fogjam meg!  
Ezüst hajad hadd fogjam meg!  
Ereszd el!

Megkérdezik tőle, hogy miért jött.

A szenvedésről kérdezem,  
a kán parancsát tudakoljam,  
nagy kegyelmet kérjek,  
az elszaladt lelket keresem.  
Az ember fia beteg, ifjú húsa szakad,  
lábikrája sorvad,  
kerek feje forog körbe,  
hadd jöjjön vissza a földre!

A sámánasszonyt végül beeresztik. A sámánasszony itáláldozatot mutat be Erliknek.

Erlik atyám, örök kánja,  
arany hajad hadd fogjam meg!  
Hogy az elszaladt lélek visszatérjen,  
azért jöttem.

Az áldozatot háromszor megismétli, kéri Erliket, hogy igyon az ajándékból. Erlik kérdezi:

Melyik vidékről jöttél?

A sámánasszony ijedséget színlel, majd ezt válaszolja:

Orcsin-dzsabi nagyerdőből jöttem,  
Alakancsi Ak-dzsántól jöttem.  
Barcsin kántól nem jöttem,  
Kán Altajból nem jöttem.

Erlík kérdezi:

Altajból jöttél-e?

A sámánasszony válaszol:

Kán Altajból nem jöttem,  
Orcsin-dzsabi nagyerdőből jöttem.

Erlík ismét kérdezi:

Ene-Moncsijtól jöttél-e,  
Kán Altajból jöttél-e?

A sámánasszony válaszol:

Barcsin kántól jöttem,  
Alakancsi Ak-dzsántól jöttem,  
Orcsin-dzsabi nagyerdőből jöttem,  
Ene bégtől jöttem,  
csődör sörényes Ana bégtől jöttem.

A sámánasszony hét (ha a beteg asszony) vagy kilenc (ha férfi) csésze italáldozatot mutat be Kakir atyának, a főisten, Ülgen rokonának, majd így szól:

Hét csésze, egyforma csésze:  
Te magad lakjál jól!  
Az elszökött lélek lakjon jól!  
Küld vissza Orcsik-dzsabiba,  
Alakancsi erdő felé küldd,  
az ember lelkét Alakancsi Ak-dzsánhoz küldd,  
parancsoddal szabadítsd meg!

*Szirga sámánasszony, Kazsa kumandi falu, Altaj Határterület, 1964. Diószegi Vilmos gyűjtése*



## A magyar ősvallás kutatása

Ha kézbe vesszük történeti kézikönyveinket, lexikonjainkat, rendre megtalálunk bennük egy olyan megnevezést („ősvallás”), amelyhez ritkán fedezhetünk fel nemzetközi párhuzamokat. Angol, francia, olasz, ukrán (stb.) ősvallásról hasonló kézikönyveik nem beszélnek. Ezen túlmenően a magyarok legalább három olyan, különböző fogalmat is használnak, amelyek igen hasonló tényekre vonatkoznak. A „népit/népszokás”, „a honfoglalás előtti vallás” vagy „pogány magyar hitvilág”, sőt régebben a „magyar mitológia” egyaránt szokásos elnevezések. Pontos meghatározásuk attól függ, mit is nevezünk „vallásnak”, s az emberi kultúra fejlődésének mely szakaszában beszélhetünk valójában vallásról?

Már a magyarok őseire vonatkozó legkorábbi híradások is tudatában vannak annak, hogy a magyarok önálló népet alkotnak, saját nyelvvel és szokásokkal rendelkeznek. Mozcékony, harcias és pomakedvelő emberek, áldozati szólásaik vannak, a tüzet is tisztelik. Ám még a bizánci források sem neveznek meg közöttük „isteneket”, szentélyeket, különféle papokat, szent könyveket. És a külföldiek azt még nem is veszik észre, hogy a magyar nyelv vallásos alapfogalmai közül milyen sok a más nyelveken nem ismert: *ég/bolt, memny, isten, ördög, vall/vallás, hit/hiedelem, bűn, javas/jós, gyógyító/halál, boldog* mind honfoglalás előtti szavaink. És sok társukkal együtt mindmáig meg is maradtak, mégpedig szakrális jelentésben (is).

A magyarok keresztény hitre térítése több évszázadon át zajlik, és nem lehet egyetlen eseményhez kötni. Már a 9. századtól Bizánc, Róma, a német püspökségek szinte versenyeznek egymással. A Szent Istváni-i birodalom pedig már keresztény keretek között működik. Ugyan vannak pogánylázadások, ám az új hit megmarad. A magyar keresztény vallástörténet követi a szomszédokat: tüzesvas-próbák, huszita jellegű Szentírás-fordítások, német jellegű protestantizmus, barokk vallásosság, a felvilágosodás ideológiája sorakozik egymás után. A kiségyházak fejlődése is évszázadokon át folytatódik.

Nemcsak a hivatásos egyház fejlődik azonban, hanem a magyar néphit is változik. A középkortól kezdve ismerünk legendákat, bibliai

és szent történeteket, példabeszédeket, ráolvasásokat, apokrif imákat és ezerszámra is sokféle ágazó boszorkánypereket. A rovásiás azonban inkább művelt és világi, mint vallásos jellegű. A vártnál jóval kisebb méretű az „ördög” szerepeltetése, később pedig a szabadkőművesség, ezoterika, okkultizmus, spiritizmus és az ateizmus hatása. Legújabbán távolról jött és „új” vallások nyernek tért.

Maga a magyar vallási rendszer önállóan fejlődik. Ezt bizonyítja Árpád-házi szentjeink nagy száma – Európában nekünk van a legtöbb, uralkodóházból származó szentünk –, de az egyetlen magyar szerzetesrend (a pálosok) vagy a reformációt végigvivő unitáriusok és szombatosok is. Ezt a színes vallási képet a kutatók is felfedezték.

Először Otrókocsi Főrís Ferenc kísérelte meg, hogy a magyar vallásosság történetét, annak eredetét tudományosan értelmezze. *Origines Hungaricae* (A magyarok eredete) című művében (1693) igen réginek, az ótestamentumi zsidókéval egyeztethetőnek, vagyis „vallásnak” nevezi a kereszténység előtti elképzeléseket. Egy évszázaddal később Cornides Dániel készíti el disszertációját – *Commentatio de religione veterum Hungarorum* (Hozzászólás a régi magyarok vallásához, 1784) –, amely a kor vallástörténeti felfogása szerint ugyan „vallásnak” tartja a régi történeti forrásokból ismert adatokat, mint például a fehér ló feláldozását, ám józan módon mégsem kreál „ősi magyar” isteneket vagy mitológiát.

A 19. század második harmadában a Grimm testvérek és a német filológia a „német mitológia” összeszerkesztésén dolgozik, felhasználva a korabeli folklór adatait is. Hamar észrevették, hogy Európa számos népénél hasonló szövegek és szokások figyelhetőek meg. Nálunk is követik ezt az akkor korszerűnek tartott vallástörténeti megoldást. A legkiválóbb ilyen munka Ipolyi Arnold monumentális



LAPP (SZÁMI) SÁMÁN, 1767

A TÁLTOS A  
FESZTY-KÖRKÉPEN

kézikönyve, a *Magyar Mythologia* (1854). Ebben a történeti források mellett a magyar folklór-alkotások „mitológiálását” adja. Ez idő tájt sokan érdeklődtek a téma iránt, és nem véletlen, hogy 1855-ben Csengery Antal éles vitában támadta Ipolyit. Csengery szerint téves a „mitológia” minősítés, Ipolyi műve csak „adathalmaz”, nem mitológia. Csengery szerint a magyar hitvilág eredetét ugyanott kell keresni, ahol a nyelvét: a finnugor (altáji) népek körében, kiemelve a sámánizmust. (Egyébként ez nem Csengery találmánya volt, a magyar „táltost” már a 19. század legelején párhuzamba állították a szi-bériai sámánokkal.)



A finnugristáink mindmáig követik is ezt az irányt, kiváló filológus-folkloristáink (Katona Lajos, majd Róheim Géza) pedig a korabeli vallástörténeti fogalmakat alkalmazták a magyar anyagra. Különösen a két világháború között terjedt el a voluntarista – szándékvezérelt – ősvalláskutatás nálunk: hol szibériai, hol sumér, hol akár perzsa és indiai párhuzamokat hangoztatva, akár az okkultizmust is említik.

A 20. század közepén legkiválóbb folkloristáink közé tartozik Diószegi Vilmos, aki egész életében a magyar és a szibériai sámánizmus kutatója volt. Szerinte a magyar néphit-alakok – mint például a táltos, de a garabonciás diák és a halottlátó, meg az ördögös kocsis (és az égig érő fa mesetípusa is) – valójában a szinte mindmáig megmaradt ősi magyar sámánok. Ide kapcsolja a regösének szövegét is. Műve nagy hatást gyakorolt a nagyközönségre, ám – mint ilyenkor szokásos – a következő nemzedékek ismét másként értelmezték a tárgyalt tényeket.

Tanítványa, Hoppál Mihály ezt az irányzatot követi, hatalmas adattárat állított össze az újban egyre hangosabban fejlődő (!) szibériai sámánizmus, sőt már „neosámánizmus” irányában. Sokszor és önálló témaként foglalkozott a sámánizmus képviselőivel is.

Egészen más nézetet képvisel Pócs Éva, aki szerint a magyar népi hiedelem-szövegek legfontosabb szereplői a „mediátorok”, akik a mindennapi világ és a természetfeletti között közvetítenek. Ezek pedig európai jellegűek, és a magyarok a Balkánon találkoztak velük. Pócs Éva szerint szibériai jellegű sámánizmus a magyarok körében sosem volt.

A mai magyar közönség a sok-sok sámánkönyv ismeretében ma is ősi hiedelmekre orientált. Találkoznak a mai „új vallások” szertartásaival. Néhány csoportjuk ilyen értelemben beszél ma is „magyar ősvallásról”.

Ha összegezzük az elmondottakat: a honfoglalás előtti és utáni generációk vallási elképzelései igen sokfélén rétegzettek lehettek: a mindennapi hiedelmektől az uralkodó rétegek ideológiáig. És azt sem felejtethetjük el, hogy a honfoglaló magyarok tudtak a kereszténységről, lehettek köztük mohamedánok, sőt zsidó vallású csoportok is.

Az ősvallás kutatása nálunk évszázadok óta folyik, változatos és változó eredményekkel. A magyar néphitkutatás is elismert színvonalon elemez egy egyedi hagyományt.

## Táltos és boszorkány a magyar néphitben

A táltos és a boszorkány még a 20–21. században gyűjtött folklórelbeszélésekből is megismerhető hiedelemalakok, amelyek a folklorisztikai, vallástörténeti kutatásnak is központi szereplői mind a mai napig. Népszerűségük egyik oka kétségtelenül az, hogy a magyar néphit azon hiedelemlényei közé tartoznak, amelyeknek – legalábbis a nyelvészet vonalán – a honfoglalás előttiig visszakövethető múltjuk van: a *boszorkány* biztosan honfoglalás előtti török elnevezése, a *táltos* valószínűleg török, esetleg finnugor neve arra enged következtetni, hogy az e nevekkel illetett lények léteztek már a magyarság honfoglalás kori szellemi kultúrájában is. Arra nézve azonban szinte semmi fogódzónk nincs, hogy konkrétan mi volt a *táltos*, illetve a *boszorkány* terminus mögött: a kutatás a 16–17. századig erre semmilyen kézzel fogható bizonyítékkal nem rendelkezik.

A *táltos* 13–16. századi, foglalkozást és/vagy személynevet jelentő említései a mágia, jóslás, gyógyítás valamilyen specialistájára utalnak. Az első gazdag adatforrást a 17–18. századi boszorkányperek jegyzőkönyveiben fellelhető 35 táltos dokumentumai szolgáltatják, akiket, okkal vagy ok nélkül, boszorkánysággal vádoltak. E forrásokban sokoldalú szakemberekként jelennek meg a táltosok: gyógyítanak, jósólnak, „látják” a földben az elásott kincset, és sokszor ellenboszorkányként azonosítják a boszorkányokat. Ritkábban az idővarázslás is feladataik közé tartozott, de erre csak öt perjegyzőkönyv utal. Tóth Erzsébet jászberényi asszony (egy 1728-as jászberényi boszorkányperből) dupla fogssorral született. A zivatarfelhőkben a „gonoszok” ellen vívott csatákba az Úristen hívta

A POKOL ERŐI  
FRANKOVITH GERGELY  
HASZNOS ÉS FŐLÖTTE SZIKSEGES  
KÖNYVÉBŐL, 1588



AZ EMBER A MENNY ÉS A POKOL VONZÁSÁBAN.  
KÉP COMENIUS ORBIS PICTUSÁBÓL, 1653

el. Három borsodi táltos, Kőmives Suska, Tapodi György és Szócs Judit 1741-es miskolci peréből megtudható, hogy egyikük úgy esett transzba, hogy egy dézsa vízbe nézett, majd hallá, galambbá, rókává változott. A többi, e perben említett táltos is „lélekben” ment viaskodni, mégpedig pünkösdi és Szent János napján, nemek, korcsoportok szerint tagolódó csapatokban. Egy 1730–1736 közötti, Bereg vármegyei perirat szerint Borsi Ilonát mint fiatal leányt látomásában „elragadja” egy férfi és egy női táltos, akiket viaskodni lát az „égen” bika alakban, ő maga pedig ekkor szerzi meg táltos lovát. Egy debreceni per tálto-sáról megtudjuk, hogy sárkány segítő szelleme volt, egy másik debreceni táltosnőnek szárnya nőtt, mikor az Úristen az égbe ragadta.

A táltosok jellegzetes hiedelem-attribútumai a dupla fogsor, a sárkány és ló segítő szellemek, a transzban folytatott csoportos lélekcsata, az állattá illetve madárrá változás, a páros viaskodás bika alakban. Mindez elsősorban idővarázsló tevékenységükhöz kötődik. A boszorkányperek adataiból úgy látszik, hogy az idővarázsló táltos – hiedelemattribútumaival együtt – már ekkor régi múltú szereplője volt a 18. századi falusi, mezővárosi közösségeknek.

A legújabb korban gyakorló táltosok helyett már inkább csak mondai figurákkal találkozunk. A 20–21. századi elbeszélések nagy többsége *idővarázsló*, kis része *kincsásó* táltosokról szól. Gyakori mondamotívum a táltos rendkívüli születése (foggal vagy más jellel, például sórtével a hátán jön a világra), valamint a táltosok „elragadása”: „el-tűnnek”, vagy felemeli őket egy leereszkedő zivatarfelhő. A legtöbb szöveg a táltos jégesőt elhárító viaskodására vonatkozik: állattá változva küzd a szintén állat képében megjelenő idegen varázslóval (a szomszéd település táltosával). A viaskodás általában ellentétes színű – fehér és fekete, fehér és vörös – bikák vagy lovak képében zajlik. Több elbeszélés-típus szól sárkánnyal vívott küzdelmekről, ember alakban birkózó táltosellenfelekről.

SZENT ISTVÁN KIRÁLY  
A KORONÁZÁSI PALÁSTON  
– BAL KEZÉN HAT UJJAL?



Kisebb számban megjelenik a legújabb kori elbeszélésekben egy, sárkány vagy sas apától, kis szárnyal a hóna alatt született, és kigyó vagy sárkány segítőszellemmel rendelkező táltos alakja, továbbá a csoportos csaták képzete is. Utóbbi esetekben a táltosok a zivatarfelhőben küzdenek a jégeső elhárításáért (ez úgy értelmezhető, hogy a jégesőt hozó zivatar démonokkal harcolnak). A mondai, általában földi csatajelenetekben nincs szó arról, hogy a táltos transzba esik, és testétől elszakadó lelkét küldené a másvilági harcba. Néhány történeti személyt (például Toldi Miklóst Biharban) a mondák táltosként említettek, erdélyi mondák szerint Szent Lászlónak *táltos lova* volt.



KIRÁLYFI A TÁLTOS PARIPA  
HÁTÁN. ILLUSZTRÁCIÓ  
ERDÉLYI JÁNOS MESE-  
GYŰJTEMÉNYÉHEZ, 1855

Ami a táltosok valóságos tevékenységét illeti, *táltosként* megnevezett, közösségi feladatokat ellátó szakemberek emléke a múlt században már alig élt. Az a néhány táltos, akire Székelyföldön és Moldvában mai napig emlékeznek, *jós* volt, alakjukhoz az idővarázsló elbeszélések egyetlen motívuma sem társult. A boszorkányperек gyakorló női táltosaival szemben a 20. századi mondák „viaskodó” táltosai majdnem kizárólag férfiak. Az sejthető ennek alapján, hogy a modern kori elbeszélések nem annyira a valóságos táltosrítusok közvetlen tükrözői, mint inkább régi epikus hagyomány képviselői. Ez a hagyomány feltehetően a magyar középkorban még élő hősepikából származik, amelynek táltos hősei természetsszerűleg férfiak voltak. A feltételezett középkori táltos-epikára bizonyára hatottak a délszláv hősepika állatalakot öltő hőseinek harci motívumai is.

A 20. századi magyar kutatók (Sebestyén Gyula, majd Róheim Géza, Diószegi Vilmos és későbbi követőik) a táltost – a finnugor és török népek sámánjaival való összehasonlítás alapján – egy finnugor alapú törökös sámánizmus megőrzőjének, a magyar ősvallás sámánjának tekintették. Az ősvallási sámán alakját a kevés rendelkezésre álló történeti adatból, valamint a jelenkori táltoshidelmekből és mondákból visszakövetkeztetve rekonstruálták. Rekonstrukciójukban az itt említett táltosismérvek kiegészültek az eurázsiai sámánizmus néhány olyan alkotóelemével, amelyek a táltos dokumentációjából hiányoztak: így a sámántranszot létrehozó táltosdobbal (ami feltételezi a sámánszeánsz nyilvános performanszjellegét is), bizonyos avatási motívumokkal és a világfát leképező sámánfával, valamint a sámán fejdíszével. Ez utóbbi „kiegészítő” ismérvek táltoshoz tartozásával kapcsolatban újabban kétségek merültek fel, amelyek szerint a honfoglalás kori magyar táltos nem végzett nyilvános sámánszertartást, nem dobolással esett transzba, hanem a nyilvánosságtól félrevonulva „rejtegetett el”, hogy zivatarfelhőkbe felemelkedő lelke harcoljon az ellenséges zivatardémonok ellen. E feltételezéshez a Balkán egyes helyein még a 20. században is működő idővarázslók rokon tevékenysége ad tápot. Ennek alapján a honfoglalás körüli időkben szláv hatásokat is sejtünk a táltos hiedelemalakjának alakulásában. Mindemellert a táltos egy típusának: az állat apától, illetve kis szárnyakkal született, lélekharcaiban sassá változó, vagy sárkány, sas elhívó vagy segítő szellemmel rendelkező táltosnak a bolgár, sárkány vagy sas apától született idővarázslók körében találjuk szoros párhuzamait. E vonatkozásban bolgár–török kapcsolatok is sejthetők, amely kapcsolatok már az ősmagyar korban is létrejöhetnek.

A magyar *boszorkány* történetében is vannak a táltoséihoz hasonló homályos pontok, de e téren több a kutatás számára biztos talajt adó dokumentum. Ami biztos: a boszorkány ótörök terminusát már a honfoglalás kori magyarság is ismerte, és ez az elnevezés feltehetően annak eredeti, sok török nyelvben megjelenő, 'szexuális konnotációjú éjszakai nyomó démon' jelentését is őrizte. Ez a jelentés valószínűleg fennmaradt folyamatosan, hiszen a néphit boszorkánya még a legújabb kori folklórgyűjtések tanúsága szerint is rendelkezik ilyen vonásokkal.



A magyar középkorból elsősorban latin terminusai révén kapunk híreket boszorkányokról: a rosszindulatú varázslást, fekete mágiát elítélő középkori törvények *strigákról*, *veneficákról* *maleficákról* tesznek említést: a *striga* terminus takarhat ilyen éjszakai démonot, míg a másik kettő (és még több más) megnevezés emberi boszorkányra vonatkozhat. A boszorkány még a legújabb néprajzi gyűjtések szerint is sajátos kettős lény: egyrészt élő személy, másrészt az embereket megtámadó démon.



ÖRDÖGTŐL MEGSZÁLLT  
BOSZORKÁNYOK  
A BULGÁRIAI RILA  
KOLOSTORÁNAK FRESKÓIN

A modern néphitben a boszorkány elsősorban rontással gyanúsított élő személy, a közösségek olyan tagja, aki természetfeletti ismervekkel (köztük a *rontás* okkult képességével) rendelkezik. Ezért az embert ért csapások esetén neki lehet tulajdonítani a kár okozását, és alakjához társítani lehet a helyi boszorkányhiedelmeket. Ezek a népi hiedelmek jelentették az egyik táptalaját a kora újkori, egész Nyugat- és Közép-Európát és Kelet-Európa egy részét is érintő boszorkányüldözésnek, amikor az egyházi demonológia boszorkányideológiája alapján (a boszorkány egy üldözendő, keresztényellenes, sátánt imádó szekta tagja) fogták perbe azokat a személyeket, akiket egy-egy közösség boszorkánynak tartott. A magyarországi boszorkányperek

jegyzőkönyvei révén a 16. századtól kezdve már gazdag dokumentumanyag áll rendelkezésünkre a boszorkány feltételezett tevékenységét és a neki tulajdonított hiedelmeket illetően. Ezek két sajátos rétege: a szereplő vádlottnak és tanúinak falujukból hozott hiedelmei, és az egyházi demonológiából eredő, elsősorban az ördöggel kötött szövetségre és a boszorkányszombat mint ördögimádó mise képzetére vonatkozó tanok, amelyeket kényszervallatásokkal sulykoltak a vádlottak agyába, és magáévá tehette őket a bíróság közönsége is. E tanok hatása túlterjedt a bíróságok falain: mai napig tartó részei lettek a népi boszorkányhiedelmeknek (boszorkánygyűlések, ördögimádás, istentagadás, ördögnek tett eskü, ördögpecsét stb.).

A hiedelmek eredeti, népi rétegének legfontosabb motívumai a boszorkány kettős lény voltára vallanak: mint ember, képességeit születésével vagy tanulás útján nyeri, a gyógyítás és a rontás okkult képességeivel rendelkezik. A rontás eredményeképpen az ember vagy háziállat hirtelen megbetegedik, az anya vagy a csecsemő belehal a szülésbe, a tehén teje elapad, a kenyér nem kel meg, a kocsitengely eltörik – és így tovább. Ronthat a boszorkány átokkal, érintéssel, rontó szerek megetetésével, valamint a szomszéd küszöbe alá vagy udvarába ásott *kötéssel*. Állat segítői vannak: macska, kutya vagy béka. Ami a démonikus boszorkányalakot illeti: állattá tud változni, repülni tud, láthatatlanná válik, megszállhat más embert, állatokat. Éjszaka szellem alakjában az áldozat képzeletében vagy álmában, látomásaiban jelenik meg: nyomó démonként a mellére ül, fojtogatja, veri, vagy erotikus álmokat okoz. Ez persze képzelgés vagy álom, de az emberi boszorkány sem volt igazán valóságos: a boszorkányismérveket csak tulajdonították egyes személyeknek. Hogy volt-e a boszorkány rontásának valamilyen valóságalapja, azt a róla szóló elbeszélésekből soha nem tudhatjuk meg, tőle magától még kevésbé.

NYUGATI ELKÉPZELÉSEK:  
BOSZORKÁNYSZOMBAT  
HANS BALDUNG  
METSZETÉN (1508)



Visszatérve a kiindulásra: a honfoglalás kori *boszorkány* terminus mindennél sokkal kevesebbet jelentett: feltehetően csak az éjszakai nyomó démont. Ennek hiedelmei ötvöződtek a középkor folyamán az emberi boszorkány ismérveivel, amelyek elszaporodásának nagy lökést adott az emberi boszorkányokat kereső boszorkányüldözés.

## Hogyan hívhatták? A magyar nyelv vallási terminológiája

A magyar nyelv a kereszténység átvételekor számos fogalmat saját szavaival fejezett ki, nem kellett tehát az új hit teljes szókészletét átmennie nyelvébe. Ez annyit jelent, hogy őseink már a kereszténység átvétele előtt is kidolgozott, bonyolult vallási elképzelésekkel bírhattak.

Az *Isten* szó – első lejegyzése a 12. század végéről ismert – magyarázatára számos etimológia született már (talán iráni eredetű), mindezek arra mutatnak, hogy a szó meglehetősen régi. Míg a *sátán* kései, latin átvétel, az *ördög* eredete szintén bizonytalan, szerepe mindenesetre a törökség Erlik kánjával, az alvilág fejedelmével vethető egybe.

A *lélek* magyar szó, a lélegzettel függ össze, de talán hasonló értelemmel bírt a mára kivett *jonh* is, amely szintén ősi örökség, eredetileg a 'belső rész' és a 'has' jelentésű szavakból tevődött össze, 'szív, lélek' jelentése másodlagosan alakult ki.

*Táltos* szavunk párhuzamai legközelebbi nyelvrokainknál, az obi-ugoroknál vannak meg, jelen formája magyar szóképzés eredménye. Maga a szó először viszonylag korán, 1211-ben került lejegyzésre. Valószínűleg hasonló értelmű lehetett *bölcs* szavunk is, ami talán tudót, vagyis „tudós” – a természetfelettil kommunikáló – embert jelenthetett. A török eredetű szó alapja a *bügü* 'varázslat' szó, amely a magyarba is átkerült, de ma már csak *bűbáj* szavunk előtagjaként él nyelvünkben. (Ugyane szóból származik a mongol *böge* 'sámán' is.) A sámán legfontosabb tevékenysége a túlsó világokkal való kapcsolattartás, ennek szakszava a magyarban a *révülés* (talán ugor eredetű, először 1372-ben jegyezték fel), és az ezzel összefüggő *rejtőzés*. Az ősi vallásossághoz tartozott *boldog* szavunk is, amely talán a bódul igével függ össze.

Számos kifejezésben él tovább egykori 'szent' jelentésű, szintén török eredetű *egy* szavunk is: egyház, ünnep, de az Anonymusnál feljegyzett Igfon erdő nevében is ez a szó lapang. Néhány településnévben is szerepel, a sopron megyei Hegykő például hajdan Egykő, azaz 'szent kő' volt, ahogy német neve – Heiligenstein – is mutatja.

Először a 12. században feljegyzett *imád* szavunk kezdetben valószínűleg v-vel kezdődött (*vimád*), és talán iráni háttérrel bír. (Az *ima* szót az igéből vonták el a 18. században.) Az *áld* ősi magyar szó, s valószínűleg az az *átkoz* is, ennek azonban semmiféle rokona nem ismeretes. Török eredetű viszont a *megbocsát*, a *búcsú* és a *gyónik*.

S. B.

## Lidércfény



A régi korok emberei a természeti jelenségeket saját hitviláguk szerint értelmezték, ezek az ősi hiedelmek pedig idővel, a kereszténység felvétele után a néphit babonáiban még meglepően sokáig fennmaradtak. Így magyarázták egykor a lidércfényt, a mocsarak, lápok felett éjjel látható különös fényjelenséget is. A lidércfény a modern kor emberének egyszerűen csak a szerves anyagok bomlásakor keletkező mocsárgáz (foszforhidrogén) oxidálódásának fénye; a kora középkor emberének viszont csalóka bűbáj volt, kísértő szellemek és lidércek műve (innen eredt a neve), amivel ártó túlvilági lelkek tévútra akarták csalni az eltévedt utazókat. Baljós varázsát csak fokozta azon tulajdonsága, hogy

a lidércfény lángját nem oltotta el az eső, nem gyújtott és nem is égetett meg semmit; ráadásul olyan helyeken fordult elő, amiket halandó ember éjszaka inkább elkerült – mocsarakban, temetőkben, de fényét gyakran lehetett látni a csatamezők hevenyészve elhantolt tömegsírhajai felett is. Egyes középkori hiedelmek szerint a lidércfény „kincset őrzött” – ez talán összefüggésben állt az egykor valóban a halottakkal a sírokba eltemetett vagy háború pusztította települések környékén ténylegesen a földbe rejtett értékes javakkal.

B. Z.

## A korai magyar hitvilág írásos emlékei

A korai magyarságról lényegében három forráscsoport tájékoztat: a muszlim földrajzi munkák, a görög és nyugati források, valamint a magyar krónikás- és joghagyomány. A muszlimok elsősorban pillanatképeket rögzítenek, nép- és országleírásokat adnak. Ezek keretében gyakran esik szó egyes népek vallásáról is, sajnos a magyarok esetében ritkán kerül erre sor. Ibn Ruszta – talán legkorábbi ismert forrásunk – 910 körül a magyarokat tűzimádónak mondja. Ugyane szóval illeti a szlávok kultuszát, de a zoroasztrianusok hitét is. Mindezt felveti a magyarok kapcsán a zoroasztrianizmussal való esetleges kapcsolatot, ugyanakkor a szó láthatóan általánosabb használata miatt ennek nincs kényszerítő ereje. A tűz szerepére utal al-Bakrí leírása is, aki szerint az ételáldozatot a tűzbe vetik, a füst pedig az égbe száll, s jelzi az áldozatot az Istennek.

Ugyane leírás állítja azt is, hogy a magyarok egyetlen Istent imádnak, aki az Ég ura, így esetleg kapcsolatba hozható a sztyeppei népek Ég-Istenével, Tengrivel.

A középkori magyar források a pogányságot leginkább mint a kereszténység ellentétét említik meg, s leginkább arról vallanak, hogy a magyarok széles tömegei vissza szerettek volna térni őseik hitéhez. Hogy milyen is lehetett ez a hit, arról viszonylag kevés konkrétum tudunk meg. A „pogány módon” való élethez a jelek szerint hozzátartozott a bálványok imádása, azaz valamiféle bálványokat mindenképpen használtak. Valamiféle szertartásokat is tartottak – Vata fia János „atyja szertartását követte” –, áldozatokat mutatnak be, s ezekre kutak, források, fák és kövek mellett került sor. (Az ételáldozatokról al-Bakrí is megemlékezik.) A hitélethez varázslók és boszorkányok is hozzátartoztak – krónikáink és első királyaink törvényei is emlegetik őket –, s jósok is tevékenykedtek, akik a hamut használták fel praktikáikhoz. I. István törvényei szerint a rontás is a mindennapok részét képezte. A pogány szertartásokat férfiak és nők is végezheték. (Vata fia János „papnőjének” még a nevét is ismerjük: Rasdinak hívták.) Talán vallási tartalma is van annak a furcsa esetnek, amely Gellért püspök legendájában olvasható. „Ezek annak

az embernek levágott szakállából való szálak, aki úgy gondolta, hogy minket ősi hagyományainkból ki tud forgatni.” Mindezekon kívül a törvények emlegetik a kuruzslókat – talán gyógyítókat – is.

A „pogánykodás” külső jele a hajviselet megváltoztatása volt: Vata „leborotváltatta fejét, és pogány módra három varkocsot eresztett”. Ugyanerről a gyakorlatról emlékezik meg Regino is, amikor a morvák magyar módra való borotválkozásáról beszél. Szintén ilyen jel volt a lóhúsevés is, némiképp meglepő módon, hiszen ez meglehetősen általános szokásnak tűnik még évszázadokig. A pogányság jele volt a temetkezés módja is: András és Béla testvérét, Levente herceget pogány módra temették el, mint ősapját, Taksonyt, a törvények pedig arra figyelmeztetnek, hogy igaz keresztények csak a templomok közelében temetkeznek.



KŐEMBER. 2013,  
BURANA, CSŰJ-VÖLGYE,  
KIRGIZISZTÁN. FOTÓ:  
SOMFAI KARA DÁVID

„A magyarok tűzimádók.”

*Ibn Ruszta arab földrajzíró, 10. század eleje*

„Amikor a magyarok a bortól nekihevültek, isteneikhez kezdtek kiáltozni...”

*Ekkehard: Sankt Gallen-i történetek, 11. század közepe*

„Ők egy olyan nép, amelynek a magasságos Istenen kívül nincs más istensége. Az ég urában hisznek, és ő az egyetlen hatalmasság. Kerülik a disznóhúsevést, és áldozatokat mutatnak be. Ha valamelyikőjük elé étel kerül, tüzet gyújt, majd kenyere és étele legjavát megragadva a tűzbe veti, legkedveltebb patrónusai nevét mondva. Hisznek abban, hogy a füst az égbe felszáll, és a hatalmas és magasztos Isten előtt a halott részére raktározódik el, hogy ezáltal őt Isten előnyben részesítse.”

*Al-Bakrí arab földrajzíró, 11. század vége*

„Ha valami boszorkányt találnak, bírói szokás szerint vezessék az egyházba, és adják át a papnak böjtölés végett és a hitben való oktatásra...”

*Szent István I. törvénykönyve*

„...nagy tilalmat és rendszabályt állítunk a kuruzslók és varázslók elé, hogy semmiféle személy ne merjen varázslással vagy kuruzslással bárkit is elméjének állapotában megrontani vagy megölni... Ha pedig jóslással foglalkozókat találnak, amit a hamuban csinálnak, vagy hasonló módon, a püspökök ostorozással javítsák meg őket.”

*Szent István I. törvénykönyve*

„Isten emberének halála után egy istentelen – lakoma közben – erszényéből szórszálakat vett elő, és a megboldogult férfit gúnyolva mondta asztaltársainak: »Ezek annak az embernek levágott szakállából való szálak, aki úgy gondolta, hogy minket ősi hagyományainkból ki tud forgatni.«

*Gellért püspök kis legendája*

„Akkik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak, vagy fákhöz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek.”

*A Szent László-kori zsinat törvénykönyve, 1092 körül*

„Mikor aztán Újvárbá érkeztek, melyet Aba király épített, íme csapatostul özönlött hozzájuk mind a magyar sokaság, és ördögi sugallattól felgyúlva, megátalkodottan követelték Andrástól és Leventétől, engedjék meg, hadd éljen az egész nép pogány módra, ölhessék le a püspököket és egyháziakat, ronghassák le az egyházakat, vethessék el a keresztény hitet, és tisztelhessenek bálványokat.”

*Képes Krónika, 1358*

## A „fordított túlvilághit”



László Gyula török és tatár néprajzi megfigyelésekkel alátámasztott elképzelése volt, hogy a honfoglaló magyarok sírjaiból azért kerülnek elő néha egyes tárgyak eredeti viseleti, használati helyükkel ellentétes oldalon, megfordítva (vagy éppen megrongálva), mert a túlvilágon hitük szerint minden „fordított” lenne a mi világhoz képest. Ami ezen a világon halott, az a túlvilágon új életre kel, ami itt sérült, az a túlvilágon újra egészsé válik – odaát felcserélődik minden, a fent és a lent, a bal és a jobb oldal is, hasonlóan a vízben látható tükörképhez, ahol még a fák is „lefelé” nőnek. A tavakban,

vizekben tükröződő kép „varázslata” már az ősidők óta megragadta a régi népek képzeletét, és hitviláguk más-más magyarázatot adott rá, gyakran a túlvilágra nyíló „kapuknak” tartva a vizeket, ahol áldozhattak is. Szent László törvénye a 11. század vége felé is említette azokat, akik még a régi „pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak”, vagy „forrásokhoz ajándékokot visznek”.

B. Z.



## Kőemberek

### Pogány kövek az Árpád-kori Magyarországon

Az Árpád-kori határleírásokban időről időre előfordulnak pogány képek, pogány kövek és bálványkövek. Minthogy *bálvány* szavunk az átadó török nyelvekben az elhunytak emlékére felállított kőszobrokat jelölte (*balbal*), nem elképzelhetetlen, hogy egykor a magyarok is emeltek efféléket. Az alábbiakban Tóth Péter gyűjtését közöljük:

1015: a Baranya megyei Kölked határában: Kőbálvány (*Kwbaluan*)

1015: a Heves megyei Markaz határában: Kőbálvány (*Kwbaluan*)

1055: a Fejér megyei Kolon határában Ugrin bálványa (*Ugrin baluana*) és egy másik bálvány

1086: a Somogy megyei Balatonendréd határában Ders köve (*lapis Dirsi*) és egy szobor (*statua*)



1086 a Veszprém megyei Koppány határában Put szobra (*statua Puti*)

1109: a Solt széki Szanto praedium határában egy bálványnak is nevezett kő (*meta lapidea*)

1211: egy Besenyő nevű hely határjelei között több szobor (*statua*)

1226 es 1234: a Komárom megyei Tömörd és Mocska közötti határon több szobor (*statua*), illetve kőbálvány (*idolum lapideum*)

1246: a Borsod megyei Németi határában kőszobor (*statua lapidea*)

1261: a Nógrád megyei Tar határában bálványkő

1265: egy Pásztó (Heves megye) környéki falu határában bálványkő (*Baluankuwe*)

1267: az Abaúj megyei Encsen föld határában kőszobor (*statua lapidea*), amelyet közönségesen bálványkő (*Balwankew*) néven neveznek.

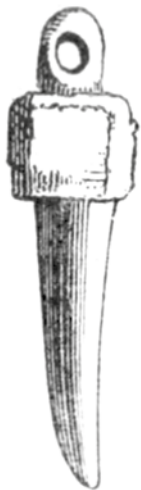
KŐEMBER. 2013, BURANA, CSÜJ-VÖLGYE,  
KIRGIZISZTÁN. FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

## Kőemberek (*balbal*) Belső-Ázsiában

Belső-Ázsia-szerte (Tuva, Altaj, Hakaszia, Mongólia, Kazaksztán, Kirgizsztán) számos vidéken találunk a pusztákon és hegyi fennsíkokon úgynevezett ótörök kőembereket (régii török nevén *balbal*), amelyek funkcióját sokáig nem értették pontosan a kutatók. A kőemberek ugyanis nem síremlékek, mert a közelükben sosem találunk eltemetett csontokat. Mára elég biztosan állíthatjuk, hogy ezeket a halott lelkének pusztában végzett búcsúztató szertartásán – a negyvenedik napi halotti toron – állíthatták mint egyfajta halotti bálványt (*tul*). A kőbálványok kezükben egy kis csészét tartottak, amelyben a halotti tor ételét vitték szimbolikusan magukkal. A kirgizek körében egészen a 20. századig szokásban volt egy fábabu (*tul*) készítése, amelyet a halotti torokon állítottak fel, és a gyászoló asszony a szertartás után a nemezházába vitte, ahol egy évig magánál tartotta. Ezen idő alatt a gyászoló asszony a *tul* közelében maradt, a nemezház környékét sem hagyhatta el. Egy év elteltével a *tul*-bábút kivitték a pusztába és ott helyezték el. A kőbabák állításának szokása Dél-Szibériában mára feledésbe merült, de az emberek mai napig etetik ezeket a szobrokat, ételáldozatokat mutatnak be nekik, és a szájukat zsírral kenik be, áldást kérve a halott ősök szellemeitől. Ez is jól mutatja, hogy a kőemberek a szellemvilágba induló halott szellemét megjelenítő kultikus szobrok. Az egyszerűbb embereknek fából készítették szellembúcsúztató bábukat, míg a gazdagabb, híresebb embereknek az ótörök korban (6–8. század) szokásban volt a kőbabák állítása.



KŐEMBER. 1998, NYUGAT-TUVA, KARA-HÖL.  
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID



CÁPAFOG AMULETT  
PILINY-LESHEGYRŐL

## Amulettek

### Ongonok, amulettek honfoglalás kori sírokban

A honfoglalás kori hiedelemvilág emlékeiként tartjuk számon a különböző amuletteket, amelyek óvó-védő és gyógyító-segítő szereppel rendelkeztek. Ide sorolhatjuk a főként női, illetve kislánysírokból előkerülő kauricsiga amuletteket, amelyek a termékenységgel állhatnak összefüggésben; a lunulákat, azaz félhold alakú csüngőket; a szibériai ongon kultusszal párhuzamba állítható állatfog vagy állatsont amuletteket, amelyek között van farkasfog, medveagyar, sertésfog, de cápa fog is. Utóbbi azonban aligha kereskedelmi áruként került a 10. századi Kárpát-medencébe: a lelőhely közelében nagyszámú ősmaradvány őrződött meg, amelyeket bárki felszedhetett a földről. Ez tette lehetővé, hogy ezüstfoglalatba helyezve egy honfoglaló magyar nő nyakába kerülhessen, és megvédje a gonosz szellemektől mind életében, mind halála után.



FÚRÉSZFOG ALAKÚ CSÜNGŐ. FOTÓ: PETKES ZSOLT



LUNULA: FÉLHOLD ALAKÚ CSÜNGŐ. FOTÓ: PETKES ZSOLT



AMULETT BOLSIE  
TIGANIBÓL.  
FOTÓ: MENDE  
BALÁZS GUSZTÁV

## Villámlás



A nomád népek féltek a villámlástól: az ég urának haragját, „Isten nyilát” látták benne, mely büntetésként csapott le a halandók közé. Történeti források igazolják, hogy a középkori mongolokat babonás félelem fogta el a villámlás és vihar idején: emiatt többféle tilalmat is betartottak, fekete nemezbe burkolózva várták a vihar végét, a villám sújtotta embernek pedig még a háznépén is tisztító szertartást végeztek utólag. A 10. századi volgai bolgároknál ha egy sátrat villámcsapás ért, azt onnantól minden benne levővel együtt átkozottnak tartották, helyét elkerülték, és senki sem mert elvenni a romok közül semmit. A magyar néphit szerint, ha egy fába villám csapott, akkor abban bizonyára „valami gonosz” bujkálhatott.

A sztyeppén elterjedt hiedelem valószínűleg a honfoglaló magyaroknál is ismert volt. A rajzon egy nyugati frank templom kifosztását hagyta félbe egy viharral megriasztott magyar lovascsapat – egyikük málhás lovára azért még felkerült zsákmányként egy Karoling szenteltvíztartó szitula. A hiedelmen túl nagyon gyakorlati okok is volt félni a vihartól, az eső ugyanis használhatatlanná tette szarújaikat (954-ben a lobbis-i monostor ostromát a magyarok éppen egy eleredt zápor miatt hagyták félbe). A képen látható Karoling kori templom rajza Germigny-des-Prés 9. században épült temploma alapján készült (a régiót magyar hadjáratok kétszer is érintették).

B. Z.

## Balta alakú amulettek

A kora Árpád-kori régészeti hagyatékban jellegzetes leletcsoportot alkotnak a balta alakú miniatűr tárgyak, amelyek főként a középkori Észak-, Kelet-, Közép-Európában és Bulgária északkeleti részén terjedtek el. A Kárpát-medencében sokáig csak a 19. század végén előkerült szabolcsveresmarti példány volt ismert, azonban az elmúlt évek új leleteinek köszönhetően már 11 darabot ismerünk belőlük, amelyek a Tiszántúlról és a Duna–Tisza közéről kerültek elő. Európában összességében több mint 160 példányt ismer a kutatás, főként Norvégiától Bulgáriáig, de még a Káma-vidékére is eljutott néhány darab.

Többnyire bronzból, esetenként vasból, ólomból vagy akár borostyánból készített, általában 10 cm nagyságú tárgyakról van szó. Felületüket többnyire geometrikus motívumok díszítik, és gyakran van rajtuk egy áttörés, ami a valós fegyvereken a fából vagy bőrből készült élvédő rögzítésére szolgált. A leletek többsége két jól elkülönülő formai típusba sorolható: a szakállas harci baltákat utánzó, aszimmetrikus és a legyezőszerű pengével bíró, közel szimmetrikus csoportba.

A magyar kutatás sokáig egyértelműen a 10–11. századra keltezte a tárgytypust, és a Kárpát-medencében feltűnő rusz zsoldo-



LEGYEZŐ FORMÁJÚ, SZIMMETRIKUS BALTA ALAKÚ AMULETT SZABOLCSVERESMARTRÓL

sokhoz kapcsolta megjelenésüket. Külföldi szakemberek értelmezték ezen tárgyakat gyermekjátékként, a Thor-Perun-Perkunas-kultuszhoz kapcsolódó amulettként, női munkaeszközként, a druzsinnyikok (keleti szláv zsoldosok) gyermekeinek szimbolikus tárgyaiként vagy maguknak a harcosoknak a jelképeként. Az újabb kutatási eredmények fényében azonban ma már jobban látjuk a szerepüket: csak kivételes esetben kerülnek elő felnőtt férfiak, harcosok sírjából, inkább telepokról, illetve földvárak területről ismerjük példányait. Ha sírmellékletként jelennek meg, akkor elsősorban nők és

gyermekek temetkezéséből kerülnek elő. Gyakran nem is a nyak, hanem az öv tájékán, esetenként más, miniaturizált tárgyakkal együtt. A korábbi datálással szemben európai kitekintésben a 11–13. századra, itthon pedig a 11–12. századra keltezhetjük őket. Noha ismert néhány 10. századi példány is (a szabolcsveresmarti lelet szórvány jellege miatt nem sorolható ide), alapvetően már a keresztény időszak emlékei.

Elképzelhető, hogy a két formai csoport mind kronológiai, mind értelmezési szempontból különbözik. A kutatók egy része szerint a valós harci fegyvereket utánzó forma valamivel korábban jelenhetett meg. A másik típusnak pedig egy lengyel lelet alapján felmerült egy újabb értelmezési lehetőség is: mivel a tárgyon evezősök és a hajó stilizált elmei is megjelennek, elképzelhető, hogy valójában egy hajót formáz, és már egy keresztény kultuszhoz, Szent Olaf tiszteletéhez köthető. Olaf Haraldsson a 11. századtól kezdve népszerű szent volt Skandináviában, akit a hajósok védelmezőjeként tiszteltek – s nem mellékesen egyik attribútuma a balta, ami így összekapcsolhatja a tárgytypus két eltérő értelmezését.

Összességében elmondhatjuk, hogy egy széles körben elterjedt lelettypusról van szó, amely eltérő területeken és az idő múlásával különböző jelentéstartalmakat vehetett fel. Nagy valószínűséggel Skandináviából ered, kelet-európai elterjedése pedig egyértelműen a Rusz aktivitásához köthető. A Kárpát-medencében biztosan importként fordul elő, amely az Árpád-kori Magyar Királyság és a Rusz jól ismert történeti kapcsolatainak régészeti lenyomataként értékelhető.



BALTA ALAKÚ AMULETT.  
SZÓRVÁNYLELET OROSZORSZÁGBÓL



SZAKÁLLAS HARCÍ BALTÁT UTÁNZÓ  
BALTA ALAKÚ AMULETT VALKÓRÓL



EREKLYETARTÓ MELLKERESZT SÁRRÉTUDVARIBÓL.

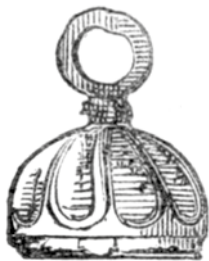
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

## Keresztény háterű tárgyak a 10–11. századi Kárpát-medencében

1871-ben Nyáry Jenő a Piliny-Leshegy lelőhelyen talált 10. századi temető második sírjában egy görög feliratos csüngőt talált. A felirat helyes olvasatát akkor ugyan még nem sikerült megadni, azonban már a korabeli kutatók is érzékelték, hogy az egy keresztény háterű emlék, amely utal a korai magyarság és a keresztény vallás találkozására.

A magyarság már sztyeppei vándorlásának idején is találkozott a kereszténységgel, a honfoglalás után pedig európai integrációjának meghatározó része volt az új vallás felvétele és állami szintre emelése. A régészet oldaláról ez a folyamat legátfogóbban a 10–11. századi temetkezések elemzésével vizsgálható: a mellékletadási szokások viszszaeszeszorulásával, illetve átalakulásával, a kereszténységgel kapcsolatba hozott tárgyak sírba helyezésével jellemezhető az új vallási szemlélet térhódítása. A folyamat vége a templomok építésével és a templom körüli temetők megnyitásával írható le.

E folyamat egészen biztosan nem ment végbe gyorsan, inkább hosszú, majdnem két évszázadot átfogó lassú változásként értékelhető. Ennek kezdete még a 9–10. századhoz kapcsolódik, a néppé szervezett magyarság ugyanis ekkor már biztosan találkozott a kereszténységgel, hiszen új szálláshelyükön már hosszabb ideje jelen volt a kereszténység, és az ott talált lakosság egy része biztosan keresztény hitű volt (például a morvák, a Karoling Oriens tartomány



GÖRÖG FELIRATOS AMULETT PILINY-LESHEGRŐL

lakosai vagy a bizánci peremterületen megtalálható keleti keresztények). A kalandozások során szintén keresztény területekre vezették hadaikat, ott hadifoglyokat ejtettek, akik – az írott beszámolók alapján – később is megőrizték hitüket. A honfoglaló magyarok és a Kárpát-medencében talált lakosság összeolvadása pedig nemcsak nyelvi, hanem kulturális közeledést is jelentett.

E folyamat nyomai fellelhetők a tárgyi hagyatéokban is. Ennek első ismert emléke volt a fentebb említett pilinyi fohászt tartalmazó csüngő. A kereszt ábrázolása – valószínűleg ma már nem feloldható gondolati háttérrel – megjelent a szintén a 19. században előkerült tiszabezdédi tarsolylemezen is. A kereszténység fokozatos térnyerését jelzik a sírokban talált egyszerű mellkeresztek és ereklyetartó kereszték is. Annak ellenére, hogy ezen tárgyak számos esetben nem jelzik az eltemetett vagy az őt nyugalomba helyező közösség keresztény vallásosságát, arra mégis utalnak, hogy a hitet jelölő tárgyak már elérték a magyarokat is. Számos kereszt előkerülése kapcsán még bizonyosan látható, hogy azok nem a keresztény felfogás szerinti temetkezés részeként kerültek a sírokba, míg vannak olyan emlékek, melyek esetében már – minden bizonnyal – az eltemetett elmélyült hitét is ki kívánták fejteni a tárgy sírba tételével.

E leletek tehát jelzik azt a több mint egy évszázados folyamatot, mely során a magyarok kereszténnyé váltak. Az ismerkedés az új vallással – az első találkozások révén – még a honfoglalás előtt, a sztyeppén kezdődött, s túlnyúlva Szent István király uralkodásán, a 11. század második feléig tartott. Bár István király uralkodását a történeti kutatások egyértelműen a keresztény Magyar Királyság kezdeteként értékelik, közismert, hogy első királyunk halálát követően pogánylázadások törtek ki, s még az Árpád-ház tagjai közt is akadt olyan, akit a krónikás hagyomány szerint 1046-ban „pogány módra” temettek el. Mindezekkel párhuzamosan egyre nagyobb



11. SZÁZADI, GÖRÖG FELIRATOS KERESZTÖNTŐFORMA  
SZEKSZÁRDRA. FOTÓ: RETKES TAMÁS



ÉP EREKLYETARTÓ  
MELLKERESZT KORINEK  
LÁSZLÓ PROFESSZOR  
MAGÁNGYŰJTEMÉNYÉBŐL



számban tűnnek fel a településeken és a temetőekben a keresztény hit terjedését jelző leletek: egyszerű mellkeresztek, ereklyetartó keresztetek, keresztény szimbolikát tartalmazó viseleti tárgyak vagy éppen ékszerek.

## A honfoglalás kori jelképes koponyalékelés

A jelképes vagy szimbolikus trepanáció gyakorlása a Kárpát-medence területén szinte kizárólagosan a honfoglaló magyarokhoz köthető, leszámítva néhány késő avar kori és néhány Árpád-kori esetet. A beavatkozás során éles késsel kikaparják vagy kivésik a koponyacsont külső rétegeit, de nem nyitják meg a koponyaüreget.

A jelképes koponyalékelés céljában és módjában is különbözik a traumás sérülések gyógyítása céljából végzett sebészi trepanációtól. A beavatkozásokat a gyógyító emberek nagy szakmai tudással végezték, mivel alig találunk olyan esetet, amikor gyulladás nyoma fedezhető fel a műtési területen. Elsőként a bőr lemosására (fertőtlenítés), esetleg a haj leborotválására és fájdalomcsillapításra, majd a bőr és az alatta levő lágyrészek bemetszésére és félrehajtására, félrehúzására került sor. Ezt követte a csont kimetszése, amelynek iránya egyes esetekben a koponyacsonton jól megfigyelhető. Vérzéscsillapítás

és fertőtlenítés után a bőrt és az alatta levő lágyrészeket visszaillesztették, és varrással, kapcsokkal vagy kötéssel a gyógyulásig a helyén rögzítették.

Sok száz honfoglalás kori koponya vizsgálata alapján a jelképes trepanációra vonatkozó adatokat az alábbiakban lehet összefoglalni. Készítői leggyakrabban 8–14 mm átmérőjű, kör vagy elliptikus alakú mélydedést véstek vagy kapartak valamelyik koponyacsont felületébe. Ritkán előfordulnak ettől lényegesen eltérő alakú és méretű formák is (pl. több centiméteres, szilvamag alakú). A jelképes trepanációk többnyire (80%-nál



KOPONYATETŐT ÉRT SÉRÜLÉS GYÓGYÍTÁSA  
CÉLJÁBÓL KÉSZÍTETT SEBÉSZI TREPANÁCIÓ.

FOTÓ: BERNERT ZSOLT

gyakrabban) a koronavarrat és a nyílvarrat találkozásánál, az ún. bregmapontban fordulnak elő, illetve a bregmapontot övező 5 cm-es sugarú körben, olykor a falcsontok ezen körön kívül eső területein. Amennyiben kettő vagy több jelképes trepanáció fordul elő egy egyénen, azok rendszerint szabályos, szimmetrikus elhelyezkedést mutatnak. A szimbolikus koponyalékelés a megvizsgált felnőtteknél körülbelül 13%-os gyakorisággal fordul elő, sem gyakoriságában, sem típusában nincs különbség a férfiak és a nők között. A beavatkozás a felnőttekre jellemző, gyerekeknél és serdülőkorúaknál szinte egyáltalán nem fordul elő.

A jelképes trepanáció egyértelműen pogány szokásnak és hungarikumnak tekinthető. A legkorábbi kárpát-medencei előfordulása a késő avar korban beszivárgó magyar csoportokhoz köthető, és az Árpád-házi királyok pogány szokásokat tiltó rendelkezéseivel párhuzamosan lassan megszűnik. A Kárpát-medencén kívül olyan területek temetőiben fordul elő, amelyek kapcsolatba hozhatók a magyarsággal (Volga folyó környéke, Kaukázus, észak-pontusi régió, Bulgária területe).

Mai tudásunk alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy a jelképes trepanációt egy komplex gyógyítási folyamat részeként vagy tisztán szakrális céllal végezték. Nem ismert olyan betegség, amely a férfiakat és nőket is felnőtt korban 10% feletti gyakorisággal érintene, és a koponyán végzett jelképes lékeléssel gyógyítható volna. Néhány érdekes eset segíthet hozzá a jelképes



NÉGY CSAK NEM SZIMMETRIKUSAN ELHELYEZKEDŐ  
JELKÉPES TREPANÁCIÓ A KORONAVARRAT MÖGÖTT.  
FOTÓ: BERNERT ZSOLT



KÜLÖNBÖZŐ IDŐBEN VÉGZETT JELKÉPES TREPANÁCIÓK.  
FOTÓ: BERNERT ZSOLT



A BREGMAPONTBAN ELHELYEZETT,  
KÖR ALAKÚ SZIMBOLIKUS TREPANÁCIÓ.  
MÖGÖTTE KORÁBBI BEAVATKOZÁSOK NYOMAI.  
FOTÓ: BERNERT ZSOLT

trepanáció kérdéskörének jobb megismeréséhez: vannak olyan koponyák, amelyeken több, eltérő időben készült jelképes koponyalékelés figyelhető meg, más esetben a sebészi trepanáció mellett jelképes koponyalékelést is találunk. Olyan eset is ismert, amikor a jelképes koponyalékelés félbemarad, és a páciens egyúttal meghal. A jelképes trepanáció képzőművészeti ábrázolása ismert a tatai sámán- (táltos-) sípon, amelyen egy kifejezetten mongoloid arcú egyén koponyáján trepanáció nyoma látszik. A legkésőbbi ismert jelképes trepanációt III. Béla koponyájáról írták le az azt vizsgáló antropológusok.

## Gyógynövénygyűjtés



A kora középkori közösségekben a gyógyítást javasok, gyógyfüves emberek végezték, de valószínűleg voltak a korabeli gyógyítók között olyan specialisták is, akik csontsérülésekkel foglalkoztak, netán koponyatrepanációt is végeztek. Az utóbbiak munkájának magas szintjére a csontleletek rendkívül jól gyógyult sérüléseiből lehet következtetni; az előbbieket esetében viszont néprajzi adatokra vagyunk utalva. A középkori gyógyfüves emberek több évszázados tudást örökítettek nemzedékről nemzedékre arról, hogy melyik növény mely része, mikor

szedve, milyen formában felhasználva, milyen gyógyító vagy éppen ártó hatással bírt. Tevékenységüket a gyógyítás, de még a gyűjtés során is áthatották a különféle mágikus praktikák, gyógyító ráolvasások, hiedelmek is, melyeket éppen olyan fontosnak tartottak, mint a növények tényleges gyógyhatását (pl. egyes növények gyűjtése közben nem volt szabad megszólalni). Egységes „képzésük” természetesen nem volt, ismereteiket családon belül örökítették, így tudásuk szintje helyenként nagyon eltért egymástól. A nagy múltú népi gyógyászat sok elemét a modern tudomány is igazolta (pl. a tapló kiváló vérzéscsillapító és fertőtlenítő hatása), de legtöbb részlete az egykori gyógyítók tudásával együtt már örökre elveszett.

B. Z.

## TEMETKEZÉS

### A honfoglalás kori temetkezések jellegzetességei

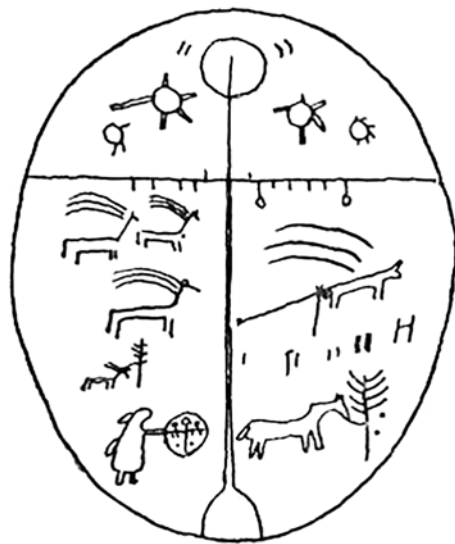
A temetkezési szokások megismerésében jelentős nehézséget okoz, hogy a honfoglalás kori temetésről mint folyamatról nem rendelkezünk konkrét információval. Bár számos néprajzi példát állíthatunk párhuzamba a honfoglalók temetésével, az egyes sírokban vagy sírok körül történő események sorrendjét vagy milyenségét minden kétséget kizáróan nem ismerhetjük meg. Egy honfoglalás kori sír közel sem úgy nézett ki egykor, mint ahogy a régész megtalálja: csak azt láthatjuk, amit a talajviszonyok, az éghajlati feltételek, a korabeli és a későbbi bolygatások látni engednek.



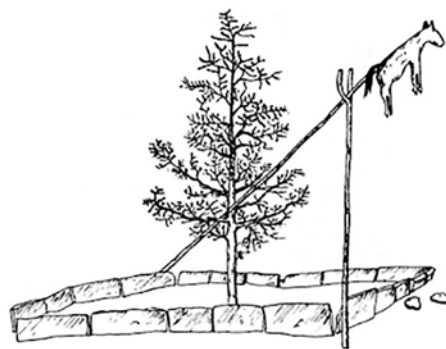
NICHOLAS ROERICH: TANULMÁNY A TAVASZI RÍTUSHOZ. (A RUDAKON NYÚZOTT LÓBORÓK) 1930

A Kárpát-medence 10. századi temetőit általában víz járta területekből kiemelkedő magaslatokon alakították ki. A temetkezések többnyire a dombok közepén vagy déli részén kerülnek elő, az északi oldal jellemzően – de nem minden esetben – sírmentes. E jelenség hátterében valószínűleg hitvilági okok állnak, azonban a kérdéses terület gonosszal való azonosítása csak a később megjelenő keresztény világnézettel kapcsolható össze egyértelműen.

A temetőkben a sírok sorokba vagy – talán a családi kapcsolatokat mutató – csoportokba rendeződnek. Néhány lelőhelyen megfigyelhető, hogy a sírok között 10-15 méter távolságban üres részek találhatók, amelyek néhány kutató szerint „szent ligetként”, áldozóhelyekként funkcionáltak. A sírmentes terület azonban sokszor a dombok tetején látható, és néhány esetben egészen biztos, hogy a kérdéses rész különféle földmunkák következtében tűnt el (például Szentes-Szentlászlón). Aligha kétséges, hogy a korabeli temetőkben különböző, temetéssel kapcsolatos rituálék zajlottak le. Az őskori telepek tüzelőhelyeitől nehezen elválasztható égésnyomok mellett megemlíthetjük a sírok közé eltemetett állatsontokat, egykorú kerámiákat, kerámiatöredékeket, amelyek akár a halotti tor színhelyeit is jelölhetik. A temetőket talán valamiféle kerítéssel is körülveheték – bár ennek egyértelmű régészeti nyoma ritkán maradt meg –, amely egyrészt elválasztotta a szakrális és a profán teret, másrészt az arra tévedő állatokat is távol tartotta.



RÚDRA AKASZTOTT LÓBŐR  
EGY ALTAJI SÁMÁNDÓBON



REKONSTRUÁLT TÜRK ÁLDOZATI  
HELY AZ ALTAJI GJOR-TEBÉN.  
(L. A. EVTIUHOVOJ NYOMÁN)

A korszak sírgödrei többnyire lekerekített téglalap alakúak voltak, azonban az egyszerű aknasírok mellett megjelentek a padmaljos, a fülkés és a padkás kialakításúak is. Egy-egy 10–11. századi sír halom alól, körárokkaal övezve került elő, az elmúlt évek kutatásai pedig arra is rávilágítottak, hogy ezeket a létesítményeket nem feltétlenül másodlagosan használták, hanem esetleg a sírral egy időben alakították ki.

A temetőt egy közösség használja, márpedig egy közösség szabályok szerint él, így a temetőben megjelenő szabályszerűségek sem véletlenek. A közösségből való kitaszítást vagy a halottól való féltelmet jelölhetik az ellentétesen tájolt, hasra fektetett, zsugorított, megkötözött, a halál után vastárgyakkal átszúrt vagy éppen csonkolt vázak, amelyeket összefoglalóan rendellenes temetkezéseknek nevezünk. A honfoglaló magyarok sírjaikat nyugat–keleti irányba tájolták, tehát a halottat arccal kelet felé temették el, talán azért, mert ott sejtették a túlvilágot. Az ellentétes irányú sírba fektetés oka azonban nemcsak az eltemetett túlvilágtól való megfosztásának vágya lehetett, hanem a természetföldrajzi körülményekhez (dombok, folyók) való alkalmazkodás is.

Néprajzi adatokból tudjuk, hogy ha az élő emberek a halott visszajárásától félték, akkor – a temetést megelőzően vagy azt követően – megtették az általuk indokoltnak talált, mai szemmel nézve sokszor brutálisnak tűnő óvintézkedéseket. Ilyen jelek – sírba nyilazás, halott leszögezése, tűznyomok jelenléte – 10–11. századi sírokból is ismertek, sajnos gyakran nem hiteles ásatásokból, így értékelésük is bizonytalan. A bajelhárító praktikák egyik legszemléletesebb példája Eger-Répatetőn került elő, ahol egy trepanált koponyájú férfit temettek el a lovával. A bordái között talált kést vagy tört nagy valószínűséggel már a halál után döfték az ártó halottnak gondolt egyén mellkasába. Ez a módszer talán a halott visszajárását volt hivatott megakadályozni, ahogyan például egy Aldebrőn eltemetett halott végtagjainak összekötése is. Szintén a halott kísértésétől félve vághatták le a Hencidán eltemetett nő lábfejét, amely a sírban egy méterre a helyétől, anatómiai rendben, lábbeli veretekkel együtt került elő. Utólagos csonkításra kínál példát az Orosházán előkerült sír is, ahol az elhunyt koponyáját a temetés után eltávolították, majd mélyebbre temették a sírgödörben.

Rendellenes eltemetési módok azonban nemcsak a sírok, de a tárgyak szintjén is kimutathatóak. László Gyula a fordított túlvilágképpel magyarázta azt a számos lelőhelyen megfigyelhető jelenséget, hogy néhány tárgyat összetörve, megrongálva vagy éppen nem vi-seleti, illetve használati helyüknek megfelelően helyeztek a sírba. Utalhat erre összetört nyereg, kigombolt felsőruházat, lecsatolt öv, kicsorbított fegyver vagy éppen megrongált edény is.

## Halotti szemfedők

A Kárpát-medence magyar honfoglalás kori temetkezési szokásai között jól megfigyelt és dokumentált elem a halotti szemfedők használata. Elsőként Dienes István írta le részletesen az 1958-ban előkerült Tiszaeszlár–Bashalom–Fenyvespart II. lelőhelyen feltárt honfoglalás kori leletek kapcsán: az egyik elhunyt szemgödrein és szájníylásán szögletes ezüstlemezeket, alattuk pedig bőrlepel maradványait találta meg.



Az elhunyt arcát borító halotti lepelre felvarrt, vagy csupán a koponya szemüregreire és szájuéregére helyezett fémléleteket formai szempontból négy fő csoportra lehet osztani. A legismertebb és legjelentősebb szemfedőleletünk a Rakamaz–Strázsadomb temető A sírjából származó aranylemezpár. A halotti szemfedő itt két részből áll: a szemlemez fekvő nyolcas alakú, a szemnyílásoknál ovális kivágással, s ehhez hasonlóan a szájlemez is. A második csoport leletei szögletes, legtöbbször négyzet alakú nemesfém, többnyire

TISZAESZLÁR-BASHALOM-  
FENYVESPART II. TEMETŐ  
10. SÍRJÁNAK TEMETKEZÉSI  
REKONSTRUKCIÓJA.  
KÉSZÍTETTE: PÁPAI FRUZSINA





SZÁJ- ÉS SZEMFEDŐLEMEZEK. TISZAESZLÁR-BASHALOM-FENYVESPART, II. TEMETŐ, 10. SÍR



SZEM- ÉS SZÁJLEMEZ RAKAMAZRÓL.  
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

ezüstlemezekből kivágott lemezek: ez a megoldás fordul elő a leggyakrabban. A harmadik csoportba tartozó halotti szemfedőknél eredetileg más funkciójú vereteket használtak fel másodlagosan a temetés során. A negyedik csoportba sorolhatjuk azokat a halotti szemfedőket, ahol pénzeket alkalmaztak a rítusnál. A jelenleg rendelkezésre álló adatok és vizsgálati eredmények alapján a halotti szemfedők használata a 10. századi Kárpát-medencében térben és időben általánosan elterjedt volt.

Dienes István a szokás párhuzamát a finnugor nyelvű népek lakta Volga–Urál-tériség kora középkori régészeti hagyatékában találta meg. Fodor István, elődjéhez hasonlóan, az Urál nyugati előterének régészeti műveltségeiből eredeztette a rítust. Később Benkő Mihály és Makkay János török eredetű, török nyelvű népektől átvett elemként határozta meg – bár tételes régészeti érvelés nélkül – ezt a 10. századi temetkezési szokást. Noha a különböző formájú halotti maszkok és szemfedők használata térben és időben széles körű elterjedést mutat egész Euráziában a kőkortól az antikvitáson át a kora újkorig, a honfoglalóknál a régészeti és néprajzi adatok mégis a szokás uráli eredete mellett szólnak. Az utóbbi években pedig a Dnyeper folyó középső folyásánál, az egykori etelközi szállásterület régészeti hagyatékaként valószínűsíthető Szubbotci régészeti horizont egyik jellegzetes temetkezési szokásaként is sikerült megfigyelni. Vagyis a szemfedőleletek az Urál és a Kárpátok közötti régióban is kimutathatóak, és

a két térség 9–10. századi régészeti kapcsolatának egyik legsajátosabb és legfontosabb bizonyítékai.

A halotti szemfedők funkciója biztosan az elhunyt lelkével kapcsolatos egykori hitvilággal hozható összefüggésbe. Formailag eltérő kivitelük miatt azonban máig megválaszolatlan kérdés, hogy a halott védelmét szolgálták-e, vagy éppen ellenkezőleg, az élőket óvták az elhunyt ártó pillantásától, netán testét elhagyó lelkétől. A szem- és szájnylások elfedése, vagy éppen azok nyílásokkal való hangsúlyozása egymásnak ellentmondó elképzelésekre utal. Míg egyes halotti szemfedők – formájukból következtethetően – elzárhatták a halott tekintetét és a lélek útját, mások inkább megnyitották és hangsúlyozták azt. A 10. századi szemfedőhasználat esetében feltehetően egy összetett és sokrétű hitvilági háttérről beszélhetünk.



HALOTTI MASZK. TANKAJEVKA.  
FOTÓ: MENDE BALÁZS GUSZTÁV

## Fejfa, lábfa – „kopjafa”

Sírjeleket a honfoglalás korából nem ismerünk, a későbbiekben pedig a keresztet használták ilyen célra. Alapvető változást a protestantizmus hozott, amely a kereszt kiiktatását eredményezte, s helyette a fejfákat részesítette előnyben. E sírjelölésre a legkorábbi adat Nagykőrösön bukkan fel 1638-ban, amikor a református lelkész „temetését” – sírhantját – „fával rótták be”. Ez utóbbi nem jelent kifejezetten sírjelet, fejfát, viszont különösen érdekes, hogy a sírhantot fával borították, mint tették azt a későbbi évszázadokban is, például a finnországi Karéliában. A fejfa név eddigi ismereteink szerint 1678-ban bukkan fel legkorábban Nyárádszentannán (Székelyföld), ahol *fejéhez való fát* helyeztek el a sírhantban.